

bilimname XLI, 2020/1, 723-761
Geliş Tarihi: 02.03.2020, Kabul Tarihi: 01.05.2020, Yayın Tarihi: 15.05.2020
doi: <http://dx.doi.org/10.28949/bilimname.697552>

AKILCI İNANÇTAN İNANÇLI AKLA: DEİZM VE PANTEİZM KISKACINDA EINSTEIN'IN TANRI ANLAYIŞI*

© Hakan HEMŞİNLİ^a

© Zehra ORUK AKMAN^b

Öz

Albert Einstein, bir fizikçi olarak meşhur olmasına rağmen, düşüncelerinin ve yazdıklarının zenginliği ile birçok alanda etkisini göstermiş çok yönlü bir bilim adamıdır. Einstein'ın Tanrı ile evren arasında kurduğu ilişki, kendisini paradokslara düşüren ve içinden çıkılması güç sorunlara kapı aralayan bir mesele olmuştur. Acaba Einstein Tanrı ile evreni aynı mı görmektedir? Eğer böyleyse, Einstein panteist Tanrı tasavvuruna sahip biri olarak okunabilir mi? Evrendeki determinizmin kesinliğine inanan biri olarak, dinleri, dua ve ibadetleri, kişisel bir Tanrı inancını reddedip Tanrı'nın evrene müdahale edemeyeceğini söylediğinde deist olarak mı yorumlanması gerekir? Dahası buna onun ateist ve agnostik olduğu yönündeki iddialar da eklendiğinde, birbirlerinden çok farklı hatta zıt Tanrı tasavvurlarının hangisiyle ilişkilendirileceği ciddi bir sorun olmaktadır. Einstein'ın düşüncelerinin geçirdiği evrim dikkate alındığında, bunlara hem uygun hem de aykırı düşen ifadelerinin olduğu söylenebilir. Bu nedenle Einstein'ın Tanrı anlayışını tek bir tasavvura hapsedmek yerine, farklı bir tarzda açıklamak daha isabetli olacaktır. Bu çalışmada ilk olarak, Einstein'ın kültürel anlamda Yahudi kimliğine sahip olmasına rağmen, teistik dinlerin kişisel Tanrı tasavvurunu niçin benimsemediği ve deizmin Tanrı anlayışını kabul edip etmediği üzerinde durulacaktır. Daha sonra, Einstein'ın doğa ve Tanrı arasında kurduğu ilişki üzerinden Spinoza'nın Einstein üzerindeki etkisi ve panteizme dair düşünceleri irdelenmeye çalışılacaktır. Ayrıca İbn Meymûn ile başlayan *akılcı inancın*, Spinoza aracılığıyla Einstein'ın düşüncelerinde *inançlı akla* nasıl dönüştüğünün izleri sürülecektir.

Anahtar kelimeler: Din Felsefesi, Tanrı, Einstein, Spinoza, İbn Meymûn, Deizm, Panteizm.

*Bu çalışmada "Albert Einstein'ın Tanrı ve Din Anlayışı" (2019) adlı yüksek lisans tezinden kısmen yararlanılmış ve farklı sonuçlara ulaşılmıştır

^a Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, hakanhemsinli@hotmail.com

^b Yüksek Lisans Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, zhr_ork@hotmail.com

A FAITHFULL REASON FROM REASONABLE FAITH: EINSTEIN'S CONCEPT OF GOD IN DEISM AND PANTEISM CONTEXT

Although Albert Einstein is famous as a physicist, he is a versatile scientist who has influenced many areas with the richness of his thoughts and writings. The relationship which he established between God and the universe becomes an issue that puts him in paradoxes and causes difficult problems to overcome. Does Einstein see God and the universe as one unity? If so, can Einstein be interpreted as a person who has a pantheistic conception of God? As person who believes in the certainty of determinism in the universe, does Einstein need to be interpreted as a deist because he rejects religions, prayers, worship, a belief in a personal God and says that God cannot intervene in the universe? Moreover, when the allegations that states he is an atheist or agnostic are added a serious problem would occur to make a connection between him and many different or even opposite conceptions of God. Considering the evolution of Einstein's thoughts, it can be said that he has expressions that convenient and contradict all of them. For this reason, it would be more accurate to explain Einstein's understanding of God in a different manner rather than to confine them to a single conception. In this study, firstly, it will be emphasized, although Einstein has a Jewish identity in a cultural sense, he does not accept the concept of a personal God as described in theistic religions. Then it will be evaluated whether he is a deist. Later, Spinoza's influence on Einstein and his thoughts on pantheism will be examined through the relationship which established by Einstein between nature and God. In addition, it will be traced that how the rational faith which started with Maimonides transformed into a faithful mind in Einstein's thoughts through Spinoza.

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Giriş

Yirminci yüzyılın en büyük fizikçisi olarak kabul edilen Albert Einstein, sadece bilim alanında değil, aynı zamanda din hakkında da kısa yazılar yazan ve önemli iddialarda bulunan bir düşünürdür. Onun bilime dair görüşlerinin ele alındığı eserler, çok ciddi bir literatür oluşturmaktadır. Ancak din hakkındaki görüşleri, detaylı olarak sadece Max Jammer tarafından *Einstein and Religion: Physics and Theology*¹ adlı eserde dikkatli bir şekilde ortaya

---

¹ Max Jammer, *Einstein and Religion: Physics and Theology* (New Jersey: Princeton University Press, 1999), 65-151; Einstein görüşlerinin din felsefesi açısından ele alındığı

---

konmuş ve “Einstein'ın Din Felsefesi” adlı bir bölüm ile görüşleri din felsefesi açısından da ele alınmıştır.

Yahudi bir ailenin çocuğu olarak, 14 Mart 1879 yılında Almanya'nın Ulm kentinde dünyaya gelen Einstein'ın Tanrı düşüncesiyle ilk karşılaşması, doğal olarak Yahudiliğin kültürel çevresinde olmuştur. Bu nedenle onun ilk dinî tutum ve davranışları tamamen olmasa da Yahudilik geleneğinin içerisinde şekillenmiştir. Bu gelenek, Einstein'ın düşüncelerinin evrilmesine olumlu veya olumsuz olarak etki etmiştir. Einstein, Yahudiliğe mensup bir ailede doğmuş olsa da Yahudi geleneğinde yer alan çocuğa dedesinin adının verilme âdetinin kendisine uygulanmaması, ailesinin Yahudi mirasını kabul etmesine rağmen, ailenin sinagog ayinlerine ve dinî ritüellere fazlaca katılmaması, çok katı bir dinî geleneğin içinde olmadığını göstermektedir.²

Einstein, yaşadığı ortamın dinî geleneklerine uygun bir yaşam ortaya koymamıştır. Çocukken okuduğu Aaron Bernstein'in eserleriyle evrenin mükemmelliği üzerine daha derin düşünceler elde etmiştir. Bu düşünceler, onun evrenin yasalarına ve gizemine dair saygısını artırmış ve ilgisinin evrene ilişkin araştırmalara yönelmesine neden olmuştur.³ Bu alandaki araştırmalardan elde edilen sonuçlarla Kutsal metinlerdeki öğretilerin uyumadığına tanıklık eden Einstein, Tanrı'yı reddetmese de kendi içinde tutarlı bir şekilde dinlerin otoritesine ve kişisel bir Tanrı düşüncesine karşı bir tavır sergilemiştir.⁴

Yahudi ritüellerine saygı duymasına rağmen, onları yerine getirmiyor olsa da Einstein'ın derin bir dindarlığa sahip olduğu ileri sürülmüştür.⁵ “Tanrı düşüncesi, etkileyici, eğlenceli ve çekici, ama Tanrı'nın bu düşünceye gülüp gülmediğini ve benimle alay edip etmediğini bilemem”⁶ diyerek herhangi bir Tanrı düşüncesinin yaratılış itibari ile insanda saygı uyandırması ve çekici kılınması gibi realiteleri görmezden gelmediğini vurgulamıştır. Ancak Einstein, “Bizim basit hasselerimizin ancak bir kısmını idrak edebildiği ve tamamıyla nüfuz edemediğimiz bir varlığın olduğunu bilmek; bu bilgi, bu heyecan öz dindarlığın merkezini teşkil eder. Ben, yalnız

bir çalışma için bk. J. A. Franquiz, “Albert Einstein's Philosophy of Religion”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 4/1 (1964): 64-70.

² Jammer, *Einstein and Religion*, 15.

³ Anton Reiser, *Albert Einstein: A Biographical Portrait* (New York: Thornton Butterworth Ltd., 1931), 37.

⁴ Banesh Hoffman, *Albert Einstein: Creator and Rebel* (Glasgow: New American Library, 1986), 24; Jammer, *Einstein and Religion*, 29.

⁵ Hoffman, *Albert Einstein*, 94.

⁶ Nejat Bozkurt, “Sunuş”, *Albert Einstein: Bilim ve Felsefe Yazıları* (Ankara: Sentez, 2013), 49.

bu manada dindarlar en koyu dindarlar arasında sayılırım”⁷ ifadeleriyle de evrendeki mükemmel düzenin farkına vararak Tanrı’yı bilmenin dindarlık olduğunu öne sürmektedir.

Einstein için Yahudilik, kurumsal veya doktriner açıdan bir din olmaktan ziyade, ideoloji ve millet bilincinin uyanması ve oluşmasını sağlayan bir işlev görmektedir. Dolayısıyla Tanrı kavramının Einstein’ın zihnindeki karşılığı, Yahudilikteki Tanrı kavramından oldukça farklıdır. O Yahudiliğin Tanrı kavramından etkilenmiş olsa bile, onun Tanrı tasavvurunun tam anlamıyla Yahudiliğin Tanrı anlayışıyla şekillenip şekillenmediği tartışmalı bir konudur. Çünkü Einstein’ın düşünceleri, farklı okumalara tabi tutularak değerlendirilmiştir.

Evrenin rasyonel olduğuna yönelik inanç, Einstein’ın Tanrı fikrinin temelinde yatan en önemli düşüncelerden birini oluşturmaktadır. Ona göre bilimin imkânı, evrendeki sebep-sonuç arasındaki şüphe götürmez ilişkiye bağlıdır.⁸ Newton’un Einstein’ın düşünce dünyasına en büyük etkisi de nedensellik kuramı üzerinden olmuştur. Newton’un tasarladığı Einstein’ın da takip ettiği determinist/mekanik evren anlayışına göre, Tanrı evrene müdahale edecek olursa, kendi yasalarıyla çelişmiş olacaktır.⁹ Einstein, Newton’un etkisini, onun ‘yarattığı kavramların fizikte düşünme yöntemimize hâlâ hâkim’ olduğunu söyleyerek dile getirir.¹⁰ Çünkü Einstein açısından evrendeki mükemmellik, bir aklın kendini evren aracılığı ile göstermesiyle mümkün olabilir.¹¹

Einstein, bilimsel çalışmalarına *Birleşik Alan Kuramı* adı altında evrendeki tüm varlıkların işleyişinin tabi olduğu tek bir yasa bulma ümidi ile yoğunluk vermiştir.¹² Her ne kadar Yahudi dinî kimliği ile ön planda olmaktan hoşlanmasa da onun bu girişiminin arkasındaki en önemli neden olarak, İbranî gelenekte bulunan tek Tanrı düşüncesi gösterilmiştir.¹³

⁷ Albert Einstein, “İlimle Dinin Birleştiği Yer”, *Fikirler*, trc. Vedide Kemal 5/15 (1934): 10-12.

⁸ Russell Stannard, *Yeni 1000 Yılda Tanrı*, trc. Atalay Atabek (İstanbul: Gelenek, 2002), 121.

⁹ Krista Tippett, “Einstein’ın Tanrısı”, *Einstein’ın Tanrısı*, trc. Gizem Aldoğan (İstanbul: H20, 2016), 49.

¹⁰ Banesh Hoffman, *Yaratıcı ve Başkaldıran*, trc. Celal Kapkın (İstanbul: Evrim, 1995), 224; Newton ile Einstein arasındaki bağlantılar için bk. Jeremy Bernstein, *Einstein*, trc. Nazan Hekim- Reşit Canbeyli (İstanbul: Yazko, 1982), 169-179.

¹¹ Henry Margenau- Roy A. Varghese, *Kosmos, Bios, Teos*, trc. Ahmet Ergenç (İstanbul: Gelenek, 2002), 35.

¹² Ayrıntılı bilgi için bk. David Gross, “Einstein ve Birleşik Kuram Araştırması”, *21. Yüzyıl İçin Einstein*, ed. Peter L. Galison vd., trc. Nursel Yıldız (İstanbul: Alfa, 2013), 462-478.

¹³ Hoffman, *Yaratıcı ve Başkaldıran*, 207.

Einstein *Tanrı* ya da *Rabb* kavramlarını Yahudilikteki kişisel Tanrı olarak vermemiş olsa bile onun *Rabb* kelimesinin Yahudilikte karşılığını bilecek kadar İbranî literatüre hâkim olduğu ifade edilmiştir.¹⁴ Buradan hareketle, İbn Meymûn ve Spinoza'nın da etkisiyle, Tanrı'nın niteliklerindeki teklik vurgusunun, Einstein'ı tüm evrenin bağlı olduğu tek kuram düşüncesine götürdüğü söylenebilir.¹⁵

Einstein'ın Tanrı'dan saygıyla söz etmesi, hatta bazen övgü amaçlı şarkılar söylemesi, Friedrich Dürrenmatt'ın "Gizli bir ilahiyatçı olduğundan şüpheleniyorum" demesine neden olmuştur.¹⁶ Einstein'ın Tanrısı, evrenin mükemmelliği ve gizeminin etkisiyle şekillenmiş kişisel olmayan bir Tanrı'dır. Ancak kişisel olmayan Tanrı anlayışı, ikinci Musa olarak görülen Yahudi teoloğu İbn Meymûn; İbn Meymûn'un düşüncelerinden oldukça etkilenen,¹⁷ Tanrı ile doğayı özdeş gördüğü iddia edilen ve Einstein'ın hayranlık beslediği Yahudi düşünürü Spinoza'nın Tanrı düşüncesinden önemli izler taşımaktadır.¹⁸

Einstein, Tanrı'ya karşı tavrının agnostik olduğunu M. Berkowitz'e 1950 yılında yazdığı bir mektubunda dile getirir.¹⁹ Ancak onun agnostikliği, Tanrı'nın varlığının ispat edilip edilememesinin bilinemezliğinden ziyade, Tanrı'nın cevher, nitelik ya da her ne ise "o"nun mahiyetinin muğlaklığıyla ilgilidir. Einstein, Tanrı ve evren ile ilgili okul çağındaki bir çocuktan fazla bir şey bilmediğimizi, ileride de şundaki bilgilerimizden muhtemelen daha fazla şey bilecek olmamıza rağmen olguların doğasını asla öğrenemeyeceğimizi iddia eder.²⁰ Ancak Einstein'ın bu konudaki düşünceleri etraflıca incelendiğinde, Tanrı hakkındaki agnostik bir tavra dair çok net ifadeler bulmak mümkün değildir. Einstein'ın bu çelişkili gibi görünen düşünceleri çerçevesinde onun hangi Tanrı tasavvuruna daha yakın durduğunu ortaya çıkarmak için biraz daha detaya girmekte fayda bulunmaktadır.

¹⁴ Tippett, "Einstein'ın Tanrısı", 35; Stannard, *Yeni 1000 Yılda Tanrı*, 121 vd.

¹⁵ Krş Joe L. Kincheloe vd, "Einstein's Search for Unity", *Counterpoints* 111 (1999): 141-153.

¹⁶ Anne Rooney, *Kendi Sözleriyle Einstein*, trc. Deniz Candaş (Ankara: Akılçelen, 2017), 106.

¹⁷ M. Kazım Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı* (İstanbul: İz, 2004), 32.

¹⁸ Anton Reiser, *Albert Einstein: A Biographical Portrait*, 29; Jammer, *Einstein and Religion*, 48-49.

¹⁹ Albert Einstein, *Yaşam, Ölüm, Savaş, Barış, Bilim, Din, Tanrı ve Diğer Şeyler Üzerine*, trc. B. Gündüz (İstanbul: Sarmal, 2010), 39.

²⁰ Alice Calaprice, *The Ultimate Quotable Einstein* (New Jersey: Princeton University Press, 2011), 344.

A. Teizme Karşı Çıkış: Deizm ve Einstein

Teistik dinlerin mutlak güç, irade, ilim sahibi ve evrene müdahale eden kişisel Tanrı tasavvuruna açıkça karşı çıkan Einstein, Yahudi kimliği taşımasına rağmen, kutsal varlık anlayışının temeline Yahudiliğin kişisel Tanrı anlayışını koymaz. Çünkü o, Newton'un mekanik evren anlayışına bağlı olarak ortaya koyduğu sebeplilik teorisinin çerçevesi içinde düşünmekte ve determinizm anlayışına sadık kalmaktadır. Evrene müdahale eden bir Tanrı tasavvurunu reddederken, böyle bir sebeplilik zincirinde kişisel bir varlığın müdahalesine ihtiyaç bulunmadığını savunarak, bu durumu "sebeplilik kanununun evrensel işleyişi düşüncesine tam anlamıyla ikna olmuş birinin aklı, olayların gidişatına müdahale edebilecek bir varlık fikrini kabullenemez"²¹ sözleriyle dile getirmektedir.

Einstein,

"Niçin bana 'Tanrı İngilizleri cezalandırmalıdır' diye yazdınız? Her ikisiyle de yakın bir ilişkim yok. Ben sadece Tanrı'nın kendi çocuklarının birçoğunu, bir tek kendisinin sorumluluğunu üstlenebileceği sayısız aptallıklarından ötürü cezalandırmasını esefle izliyorum. Bana göre onu bir tek var olmayışı bağışlatabilir."²²

Ifadeleriyle kişilerin yapıp ettiklerinin zorunlu olarak meydana gelmesinden dolayı cezalandırılmalarına anlam veremediğini söyler. İnsanların fiillerinin kaynağı olarak görülen Tanrı'nın, insanlarda yarattığı düşünülen davranışları cezalandırıp ödüllendirilmesine karşı çıkan Einstein, küçük bir sinekten büyük bir yıldıza kadar her şeyin, üzerinde herhangi bir egemenliğimizin olmadığı güçler tarafından belirlenmiş olduğunu vurgulayarak, mükemmel bir harmoni içerisinde var olduğumuzu belirtir.²³ Ona göre Tanrı'nın kişisel özelliklere sahip olması durumunda, özgür iradesi olmalıdır.²⁴ Bu durumda özgür olarak insanların yapıp etmelerini belirleyen sonra da onları eylemlerinden dolayı cezalandıran/ödüllendiren bir Tanrı tasavvuru Einstein'ın düşünce dünyasında anlamsız olmaktadır. O, kişisel Tanrı düşüncesini şu ifadelerle eleştirmektedir:

²¹ Rooney, *Kendi Sözleriyle Einstein*, 129.

²² Calaprice, *The Ultimate Quotable Einstein*, 321; Einstein, *Yaşam, Ölüm, Savaş, Barış, Bilim, Din, Tanrı ve Diğer Şeyler Üzerine*, 31; Rooney, *Kendi Sözleriyle Einstein*, 111.

²³ Einstein, *Yaşam, Ölüm, Savaş, Barış, Bilim, Din, Tanrı ve Diğer Şeyler Üzerine*, 32. Bu konu ile alakalı Freeman Dyson da Einstein için zamanın başlangıcından itibaren evrendeki her şeyin önceden planlanmış olduğunu öne sürer. Tippett, "Einstein'ın Tanrısı", 38.

²⁴ Marco Ursic, "Einstein on Religion and Science", *Synthesis Philosophica* 21/2 (2006): 272.

“Sadece kişisel bir Tanrı'ya inanmamak kesinlikle felsefe değildir... Bireysel bir Tanrı anlayışı bana oldukça yabancı ve hatta safça geliyor.” (...) “Doğaya hiçbir zaman insanbiçimci (anthropomorphic) olarak anlaşılabilir bir amaç, bir hedef ya da herhangi bir şey yüklemem. Doğada gördüğüm şey, sadece çok eksik olarak kavrayabildiğimiz ve düşünen bir insanı tevazu hissiyle dolduran mükemmel bir yapıdır. Bu mistisizmle işi olmayan içten bir dinî duygudur.”²⁵

Delayısıyla kişisel özelliklere sahip bir Tanrı'nın kavranılmasının makul olmadığına inanan Einstein'ın alıntıda dile getirdiği kişisel olmayan Tanrı tasavvuru, ‘Tanrı'nın evren ile zar atmadığı’²⁶ anlayışıyla yakından ilişkilidir. Banesh Hoffman'ın da vurguladığı üzere, Einstein'ın kişisel Tanrı'yı reddetmesinin arka planındaki en önemli nedenlerden biri de Tanrı'nın zar atabileceği anlayışıdır. Oysa Einstein, varlıkların mükemmel uyumunda kendini gösteren bir Tanrı tasavvurunun Yahwe ya da Jupiter olmadığını söyler. Hoffman, zar atabilen bir Tanrı'nın evrenin uyumunu bozacak olma ihtimaline yönelir.²⁷ Farklı bir açıdan bakıldığında ise Tanrı kişisel olmadığı için zar atamaz düşüncesi ortaya çıkmaktadır.²⁸ Einstein'ın iddia ettiği evrenin başlangıcına sebep olan varlık, bizzat evrendeki yasalılık düşüncesinin temeli olmak durumundadır. Yasalılık ise evrenin sürekliliğini sağlayan ilkedir. Einstein'ın “Tanrı (evrenle) zar atmaz” (Gott würfelt nicht!; God doesn't play dice!)²⁹ ifadesinin dinle ilgili değil de evrenle ilgili bilimsel bir düşünce olduğunu düşünmek daha makul bir yaklaşım olacaktır. Çünkü yıldızların, galaksilerin evrimine ve somut olmayan ışık, yerçekimi ve zaman gibi varlıklar üzerine yoğunlaşan Einstein'ın doğa yasalarına müdahil olan

²⁵ Einstein, *Yaşam, Ölüm, Savaş, Barış, Bilim, Din, Tanrı ve Diğer Şeyler Üzerine*, 40, 42.

²⁶ “Tanrı evrenle zar atmaz” ifadesinin felsefi ve teolojik olarak ne anlama geldiğine dair yazılmış önemli bir makale için bk. Ursic, “Einstein on Religion and Science”.

²⁷ Hoffman, *Albert Einstein*, 193.

²⁸ Walter E. Sturmann, “God Does Not Play Dice: Einstein and Religion”, *Journal of Bible and Religion* 28/4 (1960): 403.

²⁹ Niels Bohr, “Discussion with Einstein on Epistemological Problems in Atomic Physics” *Albert Einstein Philosopher Scientist*, ed. Paul Arthur Schilpp (New York, 1970), 7: 218; Igor Bogdanov - Grichka Bogdanov, *Tanrı Zar Atmaz*, trc. Menekşe Tokyay (İstanbul: Pegasus, 2015), 43; Bozkurt, “Sunuş”, 45; Stannard, *Yeni 1000 Yılda Tanrı*, 113; Hoffman, *Yaratıcı ve Başkaldıran*, 176; Bu cümle Karl W. Heisenber'in “Physic and Beyond” adlı eserinde ve Niels Bohr tarafından aktarılmıştır. Jimena Canales, *The Physicist and the Philosopher: Einstein, Bergson and The Debate That Changed Our Understanding of Time* (New Jersey: Princeton University Press, 2015), 233; Niels Bohr bu cümleyi “Tanrı” olarak değil, “tanrısal yetiler olarak” çevirecektir. Banesh Hoffman, *Yaratıcı ve Başkaldıran*, 176.

Tanrısal bir eli benimsemesi mümkün değildir.³⁰

Einstein'ın Tanrı hakkındaki düşüncesinin arka planında -kısmen Kant'ın teorik aklın numen âlemi bilemeyeceği düşüncesinin etkisiyle oluşmuş olduğu fikrinden ve Kant'ın eserlerini okumuş bir Einstein için 'Kantçı bir empirist ve rasyonalist'³¹ olarak nitelendirilmesinden hareketle-metafizik alanın konusu olan Tanrı bilgisine sahip olamayacağımız inancının yattığını söylemek mümkündür. Einstein mekanik olarak işleyen bu sistemin ötesinde bir yerlerde, her ne ise "o" olan bir "şey(ler)"in var olduğunu, sınırlı bilgimizin objesi olarak karşımızda bulunmadığından dolayı da bu "şey(ler)in" mahiyetine dair bilgi edinmenin hâlihazırda imkânsız olduğunu iddia eder. Ancak gelecekte bilgilerin artmasıyla bunların da değişebileceğine inanan Einstein, bu "şey(ler)in" evrenin kendisi mi, evrende bulunan yasalar mı yoksa tüm bunlardan ayrı olarak fizik ötesinde bulunan bir varlık mı olduğunu açık bir şekilde dile getirmez. Evrene sürekli müdahale eden kişisel bir varlık olmadığına yönelik inancını da her daim tekrarlar.

"Daha iyi bir dünyanın kurulmasına çalışırken Tanrı kavramından yararlanılması gerektiğine inanmıyorum. Bunun, çağdaş bir aydının davranışları ile bağdaşabileceğini sanmıyorum. Ayrıca tarih de gösteriyor ki, her topluluk ya Tanrı'nın kendilerinden yana olduğuna inanıyor, ya da böyle olduğuna karşıdakileri inandırmaya çalışıyor."³²

Einstein'ın bu ifadelerinin de açıkça gösterdiği gibi, o ahlâkın Tanrı'dan bağımsız var olabileceğini ve böylece saf akıl veya tecrübeyle dünyayı iyileştirmenin mümkün olabileceğine inanmaktadır. İnsanın en son amacı olan kendi zincirlerini kırarak toplum yararına çalışması gibi yüce bir görevi ifa edip dünyayı daha yaşanılabilir bir yer kılmak için böyle bir varlığa muhtaç olmadığını savunmaktadır. Ayrıca Tanrı'nın bir topluluğun yanında olduğuna dair inancın Yahudi geleneğiyle daha fazla ilişkili olmasından dolayı, bu dinî geleneğin Tanrı anlayışını benimsemediğini de açıkça ortaya koymuş olmaktadır. Elbette Einstein, bu düşünceleriyle sadece Yahudiliğin

³⁰ Bk. Krista Tippett, "Giriş", *Einstein'in Tanrısı*, trc. Gizem Aldoğan (İstanbul: H2O, 2016), 18.

³¹ Bk. Friedel Weinert, "Einstein and Kant", *Philosophy* 80/314 (2005): 585-593; Kant'ın Einstein üzerindeki etkisinden hareketle ortaya konulmuş bir çalışma için bk. Şahin Efil, "Einstein'a Göre Bilim, Din ve Felsefe: Din Felsefesi Açısından Bir Çözümleme", *Felsefe Dünyası*, 56/2 (2012): 226-248.

³² Albert Einstein, "Tanrı Kavramının Sömürülmesi", *Dünyamıza Bakış*, trc. Sabahattin Eyüpoğlu vd. (İstanbul: Alan, trs.), 20.

Tanrı anlayışını değil, tüm teistik dinlerin Tanrı anlayışını böylece reddetmektedir.

Evrenin kökeni ile ilgili boşluğu Tanrı'ya dayandırarak açıklamayan ve evrenin her daim net olarak idrak edilemediğini belirten Einstein'a göre evren Tanrı tarafından yaratıldıysa, Tanrı'nın amacı, onun insanlar tarafından anlaşılmasını mümkün olduğunca zor hale getirmektir.³³ Tanrı'nın duygularımızın objesi olması ona göre, sadece evrendeki mükemmel düzenin teması ile mümkün olabilecektir: "Bir Tanrı hayal etmeye çalışmıyorum. O bizim yetersiz duygularımızın kavrayabildiği ölçüde dünya yapısının görkeminde durmakla yetinmektedir."³⁴ ve "Tanrı'nın Dünya'yı nasıl yarattığını bilmek istiyorum. İlgilendiğim şu veya bu spektrumdaki şu veya bu olgular değil. Tanrı'nın düşüncelerini bilmek istiyorum. Gerisi teferruattır."³⁵ diyen Einstein bu sözleriyle, aslında *kozmetik dinsel duyuş* veya *kozmetik kavrayışı* dile getirmiş olmaktadır.

Kişisel Tanrı anlayışını eleştirdiği en önemli paragraflarından birinde Einstein şu ifadeleri kullanmaktadır:

"Bu varlık tek yaratıcıysa o zaman insanın davranışlarını, insanın düşüncelerini, duygularını ve isteklerini de içeren her oluş onun ürünüdür. Öyleyse böyle yüce bir varlığın önünde insanları yaptıklarından ve düşündüklerinden sorumlu tutmak nasıl mümkün olur? Ceza ve ödül verirken bir yerde kendisini de yargılıyor olur. Bu onun iyiliği ve doğruluğu ile nasıl bağdaştırılabilir?"³⁶ "...Kendi yarattıklarını cezalandıran ya da ödüllendiren, insanlarınkine benzer istekleri olan bir Tanrı'yı benim aklım almaz."³⁷

Bu ifadelerden hareketle, Einstein'a göre, salt iyilikten oluşmuş böyle bir varlığa kötü niyet atfetmektense yokluğunun evla olduğunu söylemek

³³ Einstein, *Yaşam, Ölüm, Savaş, Barış, Bilim, Din, Tanrı ve Diğer Şeyler Üzerine*, 41.

³⁴ Einstein, *Yaşam, Ölüm, Savaş, Barış, Bilim, Din, Tanrı ve Diğer Şeyler Üzerine*, 42.

³⁵ Calaprice, *The Ultimate Quotable Einstein*, 324; Rooney, *Kendi Sözleriyle Einstein*, 121; Tippett, "Einstein'ın Tanrısı", 47; Yehuda Elkana, "Einstein ve Tanrı", 21. *Yüzyıl İçin Einstein*, ed. Peter L. Galison vd. (İstanbul: Alfa, 2013), 81.

³⁶ Albert Einstein, "Science and Religion", *Ideas and Opinions* (New York: Crown Publ., 1960), 46-47.

³⁷ Albert Einstein, "Dünyayı Nasıl Görüyorum", *Dünyamıza Bakış*, trc. Sabahattin Eyüpoğlu vd. (İstanbul: Alan, trs.), 6-12; Jammer, *Einstein and Religion*, 73; Spinoza, "ardından bunun yanlış bir inanç olduğunu kanıtlayacağım ve en sonunda da bu inancın yarattığı iyi ve kötü sevap ve günah, övgü ve yergi, düzen ve karışıklık, güzellik ve çirkinlik ve bunun gibi nice değerlere ilişkin önyargıları göstereceğim." diyerek bir anlamda Einstein'ın düşüncelerine öncülük etmiştir. bkz. Spinoza, *Ethica*, trc. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Kabcacı, 2013), 70.

daha makuldür. Kişinin eylemlerinin arkasındaki yegâne gücün hissetmek ve arzu etmek olduğunu ve davranışlarını da derinlerden gelen bu tür gereksinimleri doyurmak amaçlı ifa ettiğini öne sürer.³⁸ Bu yüzden Einstein, insanların kaderine etki eden bir Tanrı tasavvuruna inanmaz.³⁹ Onun bu düşüncelerinin temelinde insanın özgür olmayışı yatmaktadır. Eğer insan eylemlerini zorunlu olarak gerçekleştiriyorsa bu eylemleri etkileyecek veya engelleyecek bir varlığın olması da mümkün olmayacaktır. İnsanın eylemlerinin değil, onun kaynağının değişmesi daha doğru bir durum olacaktır. Tanrı'nın iradesi, insan fiillerinin kaynağı olarak gösterildiğinde, değişime uğrayan insanın fiilleri değil, Tanrı'nın iradesi dolayısıyla kendisi olacaktır. Tüm bunlar, Kadir-i Mutlak Tanrı görüşünün Einstein için kabul edilemez olmasında belirleyici bir rol oynamaktadır:

“Özel bir Tanrı düşüncesi bana, ciddiye alamadığım, antropomorfik bir kavram gibi geliyor. İnsan sınıfı dışında bir irade ya da amaç tasarlamaya güç yetiremeyeceğimi de duyumsuyorum. Görüşlerim Spinoza'nınkilere yakın: Yalnız alçakgönüllüce ve eksiksiz olmadan algılayabileceğimiz, mantıksal sadelik içindeki düzen ve uyuma inanç ve güzelliğe hayranlık. Salt insansal bir sorun- bütün insan sorunlarının en önemlisi- olarak, eksik bilgi ve kavrayışımızla, ısmarlama değerler ve aktörel yükümlülüklerle yetinmek zorunda olduğumuza inanıyorum.”⁴⁰

Einstein, kişisel olmayan ancak evrenin nedeni olan kutsal bir varlığın insanoğlunun yaşamında yer almasının bilgi noksanlığıyla ilişkili olduğunu belirtirken, evrendeki mükemmel düzene ve tabiat kanunlarına hayranlığını ifade etmekten çekinmez. Evrenin mükemmelliğine duyduğu hayranlığın objesi olan kâinatta, kendini açığa vuran bir “yük”ün olduğuna inanır. “Kepler’i ve Newton’u uzun ve ıssız seneler çalışmaya sevk eden küre-i arzda tecelli etmiş bu akla olan imanları değildir de nedir?”⁴¹ diyerek bilimin izinden giden kişilerde var olan özel bir tür dindarlığın sadece bilim yoluyla elde edilebileceğine inanır.⁴²

“Ancak namütenahi mağlubiyetler karşısında yılmayan bir azimle ilerleyenler, ilim adamlarına kuvvet veren bu ilham menbaalarını anlayabilirler. Bu kuvveti veren Kozmik dinî kuvvettir. Muasırlardan birisinin dediği gibi: Pek fazla materyalist olan asrımızın hakiki dindarları fen

³⁸ Einstein, *Yaşam, Ölüm, Savaş, Barış, Bilim, Din, Tanrı ve Diğer Şeyler Üzerine*, 33.

³⁹ Einstein, *Yaşam, Ölüm, Savaş, Barış, Bilim, Din, Tanrı ve Diğer Şeyler Üzerine*, 32.

⁴⁰ Hoffman, *Albert Einstein, 95*; Hoffman, *Yaratıcı ve Başkaldıran*, 92.

⁴¹ Einstein, “İlimle Dinin Birleştiği Yer”, 12.

⁴² Einstein, *Yaşam, Ölüm, Savaş, Barış, Bilim, Din, Tanrı ve Diğer Şeyler Üzerine*, 35.

adamlarıdır.”⁴³ sözleriyle de bunu ısrarla vurgulamış olur.

Evrendeki en büyük mucizeyi evrenin anlaşılabilir olmasıyla açıklayan Einstein, evrendeki anlaşılamayan olayların bilgi eksikliğimizle ilişkili olduğunu söyleyerek, bunun algılanamaz bir varlığa dayandırılmasına sıcak bakmaz. O, “Algılanamaz bir varlığın olduğunu varsaymak... Algılanabilir dünyada bulduğumuz düzenliliği anlamamıza yardımcı olmaz”⁴⁴ sözleriyle de bilime olan güvenini ortaya koyarak, zamanla anlaşılmaz gözüken şeylerin de çözüleceğine inanır.

Einstein, geçmiş zamanlarda dinî doktrinlerin ellerinde büyük bir güç olarak insanlığın karşısına çıkan, birçok adaletsiz ve acı olaylara neden olan, korku ve ümit kaynağı bir Tanrı'nın karanlıklarda kendini göstermesine “kendisini ışıktaki değil, karanlıkta yaratan bir doktrin, insanların üzerindeki etkisini yitirir ve insan gelişimine sınırsız zarar verir.”⁴⁵ ifadeleriyle dikkat çeker. Kendi kültürel kimliğini aldığı Yahudilik ve diğer dinlere de saygı gösteren Einstein, buna rağmen teistik dinlerin Tanrı tasavvurunun kabul edilemez olduğuna ve insanların ihtiyaçlarından kaynaklandığına inanır.⁴⁶ Tanrı'nın varlığı hakkında bilimsel bir ispatlamanın henüz imkân dâhilinde; bilimizin de böyle bir varlık hakkında yeterli bir seviyede olmadığına inanan Einstein, özellikle de Freud'un yanılsama teorisinden etkilenerek,⁴⁷ kişisel bir Tanrı'nın insanların ihtiyacından doğduğunu düşünmektedir. Kendisi de Yahudi kökenli bir psikolog olan Freud'un Einstein üzerindeki etkisi, kişisel bir Tanrı'nın olamayacağı yönündedir. Nitekim hem Freud hem de Einstein'a göre insan kendi Tanrısını kendisi yaratmıştır. Kişisel Tanrı düşüncesi, insanların sahip olduğu ideallerin somutlaşmış hali ve dinlerin doktrinlerine eklenmiş bir niteliktir. Sonuçta Tanrı insanları değil insanlar Tanrı'yı yaratmıştır. Ancak Einstein, bu konuda da paradoksal olarak Freud'un Tanrı'yı reddedişi gibi açıkça reddetmez. Sadece kişisel Tanrı'nın varlığına yönelik açıklamalar da Freud'un teorisinden yararlanmış gibi gözükür.

Kişisel Tanrı anlayışının açmazlarından birinin din ve bilim arasındaki çatışmaya neden olduğunu düşünen Einstein'a göre ahlâkî kaygı taşıyan

⁴³ Einstein, “İlimle Dinin Birleştiği Yer”, 12; Hernando Maceda, “Einstein's Cosmic Religion”, *Philippine Studies* 3/3 (1955): 305-311.

⁴⁴ Einstein, *Yaşam, Ölüm, Savaş, Barış, Bilim, Din, Tanrı ve Diğer Şeyler Üzerine*, 40.

⁴⁵ Einstein, “Science and Religion”, 48.

⁴⁶ Albert Einstein, “Is There a Jewish Point of View?”, *Ideas and Opinions* (New York: Crown Publ., 1960), 186.

⁴⁷ Sigmund Freud, *Bir Yanılsamanın Geleceği, Neden Savaş*, trc. Kâmuran Şipal (İstanbul: Say Yayınları, 2019), 51, 61-63.

insanlar arasındaki gerginliği azaltmak için dini elinde bulunduran kişiler, kişisel Tanrı anlayışından vazgeçerek korku ve umut kaynağı böyle bir varlığı hayatlarından çıkarmalıdır. İnsanların manevî gelişiminin nihai noktası, yaşam ya da ölüm korkusundan değil, daha güvenilir olan rasyonel bilgidir kaynaklanmaktadır.⁴⁸

Bilimin Tanrı'nın varlığının aleyhine mutlak bir şekilde kabul edilebilecek bir ispat sağlayamayacağını düşünen Einstein'a göre evrendeki mükemmel düzende kişisel Tanrı'ya yer yoktur ve insan bu düzenden ayrı bir varlık olarak telakki edilemez. Fakat ortaya konulan veriler, Tanrı'nın yokluğunu da ispat edecek bir delil de oluşturmaz. Ona göre;

“Kişi, olayların sistemdeki düzenine kapıldıkça, farklı bir şeyin bu düzenli sistemde hiçbir yeri olmadığına inanmaya başlar. Ona göre gerek insanın ve gerekse ölümsüz bir varlığın istekleri doğal olaylardan bağımsız bir şekilde var olamaz. Daha doğrusu bilim, doğal olaylara müdahale eden bir Tanrı doktrininin aksini hiçbir zaman ispatlayamaz, çünkü bu doktrin bilimin henüz ayak basmadığı yerlerde hüküm sürer.”⁴⁹

Kişisel Tanrı inancının kökenlerini insanoğlunun gelişiminin ilk aşamalarında ortaya çıktığını iddia eden Einstein'a göre -Spinoza ve Freud'un düşüncelerini takip ederek- insanlar, kendi hayal güçlerini kullanmak suretiyle kendilerini koruyup kollayan ve kendilerine benzeyen insan suretinde tanrılar yaratmışlardır. Dualar ve büyüler aracılığıyla insanlar, bu Tanrıları kendi yanlarına çekmeye çabalarlar. Bir süre sonra bu tür olaylar, beşerî olaylarda o kadar belirleyici hale gelir ki, hayatın merkezine yerleşir. Kişisel bir Tanrı'ya inanmanın, dualar edilip talepte bulunmanın, çeşitli ritüeller ile saygı gösterilip yüceltilmesinin insan psikolojisi açısından çok rahatlatıcı olduğunu ve böylece kişisel olan Tanrı düşüncesinin insanlar tarafından benimsenmesinin kolaylaştığını savunan Einstein'a göre antropomorfik bir Tanrı'ya inancın olmaması durumunda insanların metafizik gereksinimlerini karşılayacak herhangi bir yol bulunmaz. Dolayısıyla bu inanç, deneyüstü bir bakış açısının yokluğunu teselli edebilecektir.⁵⁰

Sonuç olarak, Einstein evrenin düzenini bilerek Tanrı'yı tanımanın bir dindarlık olduğuna inanmaktadır. Aydınlanma Dönemi'nin genel anlayışının

⁴⁸ Einstein, *Yaşam, Ölüm, Savaş, Barış, Bilim, Din, Tanrı ve Diğer Şeyler Üzerine*, 37; Stannard, *Yeni 1000 Yılda Tanrı*, 121.

⁴⁹ Einstein, “Science and Religion”, 48.

⁵⁰ Rooney, *Kendi Sözleriyle Einstein*, 126; Spinoza, *Ethica*, 72; Freud, *Bir Yanılsamanın Geleceği, Neden Savaş*, 70-72.

izlerini aslında bu yönüyle Einstein'da görmek mümkündür. Tanrı'nın kendini ifşâ etmesi (önerme merkezli olmayan vahiy) ile evren (akıl) çatışmaz. Dolayısıyla evreni anlamak Tanrı'yı anlamak ile eş değerdedir. Bu düşüncenin ilk nüveleri İbn Meymûn'un *akılci inanç* anlayışında açıkça görülebilmektedir. Bu bağlamda vahiy ile aklın birbiriyle çatışmadığını ve ikisinin arasında bir uyumun olduğunu savunan İbn Meymûn'un Spinoza'ya ve Spinoza'nın kanalıyla Einstein'ın düşüncelerine etkisini görmek mümkündür.

B. Akılci İnançtan İnançlı Akla: İbn Meymûn, Spinoza ve Einstein

Her büyük sistem filozofunun kendi çağında oluşturduğu entelektüel iklim, kendinden sonraki filozofların yetişmesini sağlamıştır. İleride ifade edileceği üzere, Freud'un Spinoza'nın yarattığı entelektüel iklimden yararlanması gibi, Spinoza da İbn Meymûn'un düşüncelerinin oluşturduğu iklimden yararlanmıştır. İbn Meymûn'un oluşturduğu iklimin etkisinde yazan Spinoza; Spinoza'nın oluşturduğu iklimin etkisinde yazan Marx, Freud ve Einstein'ın ortak noktası, Yahudi düşünce geleneğine ait bilimsel ve kültürel havzanın içinde yetişmiş olmalarıdır. İbn Meymûn'un *akılci inancından* başlayan sürecin, Spinoza kanalıyla Marx, Freud, Einstein tarafından *inançlı akla* dönüşmesinin izini sürmek bu bağlamda zor olmasa gerekir. Konunun sınırları gözetilerek, bu düşünürler arasındaki ilişkiler, sadece İbn Meymûn, Spinoza ve Einstein üzerinden kısaca ele alınmaya çalışılacaktır.

Her ne kadar birbirlerinden ayrı alanlarda yazmış ve farklı inançlar taşımış olsalar bile, bu düşünürlerin Yahudi dinî düşünce geleneğinin izini takip ettiklerini iddia etmek mümkündür. Bu bağlamda bir Yahudi düşüncesinden bahsetmenin mümkün olup olmadığı ve bu kişilerin kendi dinî geleneklerine ne kadar bağlı kaldıkları sorulabilir.

Düşünce tarihi incelendiğinde, İslâm düşüncesi ve Hıristiyan düşüncesinin kendi dinî, tarihî, sosyo-kültürel coğrafyasında yetişen düşünürlerle etkisinin *belirgin* olduğunu görmek mümkündür. Aynı durum elbette ki doğası gereği, Yahudi düşüncesi için de geçerlidir. Bir din, bir felsefeye, bir teoriye veya bir düşünceye rengini veriyorsa orada belirli bir dinî düşünceden bahsetmek mümkündür. Örneğin Hıristiyan düşünce geleneği içerisinde yetişmiş bir filozof, inansın ya da inanmasın, *teslis* inancına kayıtsız kalamayacaktır. Aynı şekilde Müslüman bir filozof, *nübüvvet* konusunu kendi sistemi içerisinde işleyecektir. Ayrıca Fransez'in de haklı olarak vurguladığı gibi;

"Eğer bir toplumun düşünce tarihinde yer alan düşünürlerin,

öğretilerini kendi toplumlarına mensup bir veya birçok başka düşünürün düşünceleri üzerine inşâ ettikleri, kuramlarını bunların fikirlerini desteklemek, *antitezler* üretmek ya da *sentez*lere ulaşmak üzere geliştirdiklerini gözlemle ve bütün bu düşüncelerin, o toplumu belirgin kılan temel öge etrafında dolaştığına tanık olursak, sanıyorum ki o topluluğa, o ekole, o ulusa ait bir düşüncenin varlığından söz edebiliriz.”⁵¹

Yahudiler, tüm milletlerin arasından Tanrı'nın kendilerini seçtiğine ve Tevrat'ı verdiğine inanırlar. Bu inanca dayanan Yahudi Tanrı tasavvuru, Yahudi düşüncesine rengini veren onu belirleyen en temel unsurdur. Tanrı ile birleşmeyi hedef edinen mistik bir Yahudi'den, ateizmi felsefesinin temeli yapan ateist bir Yahudi filozofa veya psikologa kadar Tanrı düşüncesi ve arayışı her daim bulunmaktadır. Kurumsal veya doktriner anlamda olmasa bile kültürel ve yerel bir kimlik olarak Yahudi düşüncesi bu kişilerin yaptığı entelektüel faaliyete rengini vermiştir. Yahudi düşünürler üzerinde çalışmalarıyla bilinen M. Fransez, bu nedenle, Yahudi düşüncesi ikliminde yetişenlerin, ateistlikle itham edilseler veya ateist olsalar bile, 'derin bir biçimde inançlı' olduklarını, ilk dönemlerden günümüze değin 'akılcı inançtan inançlı akla' doğru bir süreç içerisinde evrildiklerini iddia eder.⁵²

Ancak burada geleneksel Yahudi inancına aykırı bir düşünce ortaya konulması hususunda bir hatırlatma faydalı olacaktır. İbn Meymûn ve Spinoza'nın ortak kaderi, Yahudiliğin kişisel Tanrı anlayışından farklı bir Tanrı tasavvuruna sahip olmalarından dolayı, Yahudilikten aforoz edilme riskiyle karşı karşıya kalmaları olmuştur. Yahudi cemaati tarafından dini ifsad ettiği gerekçesiyle İbn Meymun'un eserleri yakılmıştır. Hatta Spinoza da aynı gerekçeden ötürü yirmi beş yaşlarında iken aforoz edilmiştir.⁵³

Dinî düşüncelerin ortak noktalarından birini, özellikle teistik dinlerin vazgeçilmez tartışmalarının merkezini iman-akıl ilişkisi oluşturmaktadır. Yahudi din adamlarının öğretileri ile Aristo ve şarihlerinin anlattıklarını benimseyen Yahudi entelektüellerin düşünceleri arasındaki çelişki, özellikle

⁵¹ Fransez, *Spinoza'nın Tao'su*, 292.

⁵² Fransez, *Spinoza'nın Tao'su*, 293.

⁵³ İbn Meymûn'un aforoz edilme durumu hakkında bk. Alain de Libera, *Orta çağ Felsefesi*, trc. Ayşe Meral (Litera: İstanbul 2005), 178, 209; Özcan Akdağ, "Orta Çağ Yahudi Düşüncesi: Gersonides ve Felsefesi Üzerine", *İsrailiyat*, 3 (Mart 2019): 131; Moris Fransez, *Spinoza'nın Tao'su, Akıllı İnançtan İnançlı Akla*, trc. Yok (İstanbul: Kabalcı, 2012), 298-299; Özcan Akdağ- Osman Bayder, "Giriş", *Delâletu'l-Hâirîn* (Kayseri: Kimlik, 2019), 20; Spinoza'nın aforoz edilmesi hakkında bk. Moris Fransez, *Spinoza'nın Tao'su, Akıllı İnançtan İnançlı Akla*, 69-73; Çiğdem Dürüşken, "Sunuş", *Ethica* (İstanbul: Kabalcı, 2013), 10, 15.

XII. yüzyıl sonrasında belirgin hale gelmiş ve bu entelektüeller, aklın gösterdiği yolda mı yoksa dinlerinin ve geleneklerinin belirlediği yolda mı yürüyecekleri konusunda bir şaşkınlık yaşamışlardır.⁵⁴ İbn Meymûn'un düşüncelerini ve böyle bir amaca yönelik olarak yazdığı *Delâletu'l-Hâirîn* (Şaşkınlara Kılavuz) adlı eserini bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Onun temel amacı, akıl ile imanı yani felsefe ile dinin çatışan alanlar değil, birbiriyle uzlaşabilen alanlar olduğunu göstermektir. Bu nedenle, ona göre inancın aklın karşısı ve ona aykırı bir şey ortaya koyması düşünülemez. Sonuçta onun savunduğu inanç, *aklî inanç* yani inancın rasyonel temellerinin olduğu bir inançtır. Bu düşünce, XX. yüzyıla gelinceye kadar evrilerek Einstein ile birlikte *inançlı akla* dönüşecektir. İbn Meymûn, *aklî inanç* diye isimlendirdiği inancı şöyle açıklamaktadır:

“Tanrı bizi kemale erdirmek ve toplumsal hayatımızı ıslah etmek isteyince amelî şeriatı ile bize emirlerde bulunmuştur. Bu amelî şeriat ise ancak aklî inançtan sonra olur. Bu aklî inançların en başta geleni ise gücümüz oranında Tanrı'yı idrak etmektir ve bu da ancak metafizik (ilm-î ilâhî) ile mümkün olur. Metafizik ise ancak fizik ilminden sonra hasıl olur. Çünkü fizik ilmi ile metafizik ilmi birbirine komşudur ve aynı zamanda öğretim açısından fizik, metafizikten öncedir. ...bu nedenle Tanrı, Kitab'ın açılışını fizik ilmi olan *yaratılış kıssası* ile yapmıştır.”⁵⁵

İbn Meymûn, *Delâletu'l Hâirîn* adlı eserini, bilimle çelişki içinde gördükleri için dinlerinden uzak düşme sıkıntısını yaşayan Yahudi aydınlarla hitaben yazmış ve dinsel öğretinin ussal bir biçimde 'okunabileceğini' göstermeye çalışarak,⁵⁶ din ile aklın uzlaşabileceğini kanıtlama çabası içine girmiştir. İbn Meymûn tarafından atılan ilk tohumlar sayesinde, Yahudi düşüncesinin rasyonelleşme sürecinin (İbn Rüşd ve İbn Meymûn aracılığıyla Aristo düşüncesini tanıyan)⁵⁷ Spinoza ile çok önemli bir noktaya ulaştığını söylemek abartı olmayacaktır.⁵⁸

Bununla birlikte, XX. yüzyılda Tanrı ve bilimin çatışmadığı iddiası Einstein tarafından, yenilenecek ve “Varlık dünyasında geçerli düzenin akılçı, yani mantıkça kavranabilir olduğuna inanç, dinin alanına girer. Bu derin inancı taşımayan akıllı bir bilim adamı düşünemiyorum. Durum şöyle bir

⁵⁴ Fransez, *Spinoza'nın Tao'su*, 297.

⁵⁵ İbn Meymûn, *Delâletu'l-Hâirîn*, trc. Osman Bayder- Özcan Akdağ (Kayseri: Kimlik, 2019), 39.

⁵⁶ Fransez, *Spinoza'nın Tao'su*, 272.

⁵⁷ Fransez, *Spinoza'nın Tao'su*, 49; Roger Garaudy, *İslâm Medeniyetinin İnsanlığa Katkısı*, trc. Cemal Aydın, (İstanbul: Timaş 2020), 95.

⁵⁸ Bk. Fransez, *Spinoza'nın Tao'su*, 301.

benzetmeyle ifade edilebilir: bu inanç olmadan bilim topal, bilimsiz din ise kördür.”⁵⁹ biçiminde ifadesini bulacaktır.

İbn Meymûn, Spinoza ve Einstein arasında kurulan en önemli bağlantılardan biri, Tanrı ile evren arasındaki sıkı ilişkidir. Spinoza'nın “fikirlerin düzeni ve bağlantısı, şeylerin düzeni ve bağlantısıyla aynıdır”⁶⁰ şeklindeki düşüncesinin çok önemli sonuçlar doğuran bir teoriyi ifade ettiği için meşhur olduğu iddia edilmiştir. Spinoza'ya göre, düşünen töz ile düşündüğü şey aynıdır. Bu nedenle o, düşüncenin Tanrı'nın bir sıfatı yani Tanrı'nın düşünen bir varlık olduğuna inanır.⁶¹ Yahudilerin Tanrı'nın, O'nun aklının ve O'nun tarafından idrak edilen şeylerin özdeş olduklarını ileri sürdüklerine göre, bu hakikati, sislerin arkasından da olsa fark ettiklerini sandığını söyleyerek,⁶² ismini vermeden İbn Meymûn'un “Tanrı akıl, akleden ve akledilendir ve Tanrı'da bu üç mana tek bir mana olup Tanrı'da çokluk meydana getirmez.”⁶³ sözüne gönderme yapmaktadır. *Fikirlerin düzen ve bağlantısı ile şeylerin düzen ve bağlantısının aynı şeyler* olduğunu savunan Spinoza, temellerini, kendisinin en fazla etkilendiği İbn Meymûn'dan alarak kendisine en fazla hayranlık besleyen Einstein'a taşıyan bir köprü konumundadır. İleride görüleceği üzere, Jammer'ın tereddütlerine rağmen, Fransez, bu durumu daha açık bir şekilde şöyle dile getirmektedir:

“Spinoza'nın en büyük hayranlarından biri olan Einstein'ın epistemolojik gerçekçiliğini ve evrenin rasyonel açıklamasının mümkün olması gerektiğine inancının dayandığı ilke (belki de dogma) olduğunu söyleyebiliriz. Einstein gerçekten de evrenin ‘esrarengiz bir biçimde anlaşılır’ olduğuna inanıyordu ve büyük olasılıkla, bu inancının altında Spinoza'nın bu önermesi yatıyordu.”⁶⁴

İbn Meymûn, Tanrı hakkında yalnızca dolaylı bilgidен hareketle konuşulabileceğine inanır ve Tevrat, Mısır'dan Çıkış 33:13'teki, Musa'nın Tanrı'dan bir talebini dile getirir: “Eğer benden hoşnutsan, şimdi bana *yollarını* göster ki seni daha iyi tanıyayım senin gözünde rahmet bulayım.” O,

⁵⁹ Einstein, “Science and Religion”, 45-46; Jammer, *Einstein and Religion*, 39, 94; Bernstein, *Einstein*, 21.

⁶⁰ Spinoza, *Ethica*, 87.

⁶¹ Spinoza, *Ethica*, 83.

⁶² Spinoza, *Ethica*, 88.

⁶³ İbn Meymûn, *Delâletu'l-Hâirîn*, 181; Fârâbî ve İbn Sînâ'nın bu konu hakkındaki düşüncelerinin İbn Meymûn'a etkisi çok açık bir şekilde görülmektedir. Detaylı bilgi için bk. Özcan Akdağ- Osman Bayder, “Din-Felsefe Uzlaştırması: İslâm Felsefesinin İbn Meymûn'a (Maimonides) Etkisi Üzerine”, *İslâmî Araştırmalar* 30/1 (2019): 182-191.

⁶⁴ Fransez, *Spinoza'nın Tao'su*, 148; vurgular alıntılanan metne aittir.

Tanrı'nın doğrudan değil de evrendeki fiil ve tecellileriyle yani "yollarının" bilinmesi ile bilinebileceğini iddia etmektedir.⁶⁵ İbn Meymûn'un kendi ifadeleriyle söyleyecek olursak;

"Varlıkta, yüce Tanrı ve yarattığı şeyler haricinde hiçbir şey yoktur. 'Tanrı'nın yarattığı şeyler' ile kasıt, onun dışındaki *mevcut* olan her şeydir. Tanrı'yı idrak etmenin tek *yolu*, O'nun yarattığı şeyler vasıtasıyla mümkündür. Yaratılmış şeyler, Tanrı'nın varlığına ve O'nun hakkında nelere inanılması gerektiğine; yani hangi niteliklerin Tanrı'ya atfedilmesi, hangilerinin O'ndan selbedilmesi gerektiğine delalet eder. Bu sebeple zorunlu olarak tüm mevcudatı, olduğu hal üzere itibara almamız gerekir."⁶⁶

İbn Meymûn'un yukarıdaki ifadelerine atıfta bulunan Orta çağ felsefesi uzmanı J. Guttmann, İbn Meymûn tarafından -özellikle tenzihî dili öne çıkarıp antropomorfik Tanrı anlayışını reddetme şeklinde- benimsenen Tanrı tasavvurunun, kişisel karakterinin çoğunu bu şekilde kaybettiğini savunur. İbn Meymûn ile Einstein'ın Tanrısının, kesinlikle aynı olmasa da çok fazla ortak noktaya sahip olduğunu ve bu Tanrı tasavvuruna yönelik halkın tepkilerinin de oldukça benzer olduğunu düşünür. Einstein'ın kişisel olmayan bir Tanrı tasavvurunu savunduğu 1940 tarihli "Bilim ve Din" adlı yazısının yol açtığı ayaklanmanın, İbn Meymûn'un özellikle Güney Fransa'da Ortodoks köktendincilerin öğretilerine karşı protestolarda bir emsal teşkil ettiğinin bile söylenebileceğine inanır.⁶⁷

Jammer, Einstein'ın İbn Meymûn'un düşüncelerinden birebir etkilendiğini varsaymanın yanlış olduğunun, yazılarında ondan hiç bahsetmediğinin ve belki de ömrünün son yıllarında onu okuduğunun farkındadır. Ancak Einstein'ın 1935 yılında *Jübile Kutlaması*'nda, İbn Meymûn'un 'hem çağdaşlarına hem de sonraki nesillere çok önemli ve verimli bir katkı' sağladığını söylediğini de eklemeye gereği duyar.⁶⁸

Antropomorfik bir Tanrı anlayışının reddedilmesi bağlamında, Einstein'ın din felsefesinin İbn Meymûn'un din felsefesi ile kısmen örtüştüğünden bahsedilebilir. Dinî antropomorfizm düşüncesinin tasfiye edilmesi süreci, yalnızca insanın değil, düşünebileceğimiz her özellik için Tanrı'nın herhangi bir niteliğine izin vermeyerek, mantıklı bir uç noktaya taşınırsa, o zaman geriye sadece iki alternatif kalacaktır: Tanrı nasıl

⁶⁵ İbn Meymûn, *Delâletu'l-Hâirîn*, 144; ayrıca bk. Fransez, *Spinoza'nın Tao'su*, 298; Jammer, *Einstein and Religion*, 142.

⁶⁶ İbn Meymûn, *Delâletu'l-Hâirîn*, 98-99.

⁶⁷ Jammer, *Einstein and Religion*, 142-143.

⁶⁸ Jammer, *Einstein and Religion*, 143.

tanımlanırsa tanımlansın Tanrı'nın varlığının inkârı olarak ateizm, ya da insan ruhunun en yüksek gerçeklikle birlikteliğindeki “mistik sessizlik” olarak mistisizm. Rasyonel bir filozof olarak İbn Meymûn, ‘Tanrı'nın en yüksek bilgisinin O'nu kavrayamayacağımızı bilmekten ibaret olduğunu’ savunarak, her iki alternatiften de uzak durmaya çalışmıştır. Zira bir yandan O'na hiçbir olumlu özellik atfedilemezken, diğer yandan O'nun varlığı, doğada tezahür ettiği *yollardan* veya *eylemlerinden* çıkarılabilir ve bu şekilde bilinebilir. Benzer bir şekilde, Einstein kişisel bir Tanrı'nın olmadığını, ancak “bilimin peşinde koşan herkesin, doğanın yasalarında bir ruhun, yani insanınkinden çok daha üstün bir ruhun tezahür ettiğine ikna olacağını, mütevazı güçlerimizle karşı karşıya olan bir kişinin alçakgönüllü olarak bunu hissetmek zorunda kalacağını düşünür.⁶⁹

Fransez, bu noktada Yahudi düşüncesindeki rasyonelliğe dönüşün ilk nüvelerini İbn Meymûn'dan başlatır. Böylece Spinoza'dan geçerek Einstein'a dek uzanacak olan bir düşünce serüveninin ilk izleri bulunmuş olacaktır. Bu ilişkiler ağının genel yaklaşımı, Tanrı'nın kendisini ifşâ etmesi, -sadece-kutsal metinler aracılığıyla değil, evren aracılığıyla. Evrende hüküm süren kanunları yani bilimsel kanunları keşfetmek, bir anlamda Tanrı'yı keşfetmek anlamına gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Tanrı'yı bilmek ancak evreni iyice tanımakla mümkün olabilir. Ayrıca bu bağlamda İbn Meymûn, “senin gözünde rahmet bulayım” ifadesinin yalnızca oruç tutup dua edenlerin değil, aynı zamanda Tanrı'yı bilenlerin de O'nun rahmetinden nasipleneceklerine delâlet ettiğini savunur. Çünkü ona göre Tanrı'yı bilen kimse Tanrı'ya yakın olan ve O'nun razı olduğu kişidir. Tanrı'ya yakınlık ve uzaklık, O'na dair bilgimiz ve bilgisizliğimiz ölçüsündedir.⁷⁰

İbn Meymûn'un bu sözlerinden hareketle, Spinoza'nın neden ‘Tanrı ile sarhoş olmuş adam’ veya ‘felsefî dindar’⁷¹ olarak; Einstein ise ‘derin bir biçimde dindar’ ‘kozmetik dindar’⁷² olarak nitelendirildiği açıklık kazanmaktadır. Çünkü İbn Meymûn'un Tanrı'yı bilmekle dindarlık arasında

⁶⁹ Jammer, *Einstein and Religion*, 143-144.

⁷⁰ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 144-145; Spinoza'nın evreni bilmenin Tanrı'ya yakınlaştıracağı düşüncesi için bk. John Robertson, *Aydınlanma: Kısa Bir Giriş*, trc. Mustafa Kemal Sağlam, (Ankara: Pruva, 2019), 55-56.

⁷¹ Felsefî dindarlık, “bu, her türlü antropomorfik imgeden arınmış, kendini aldatmak istemeyen, ahlaklı ve merhametli davranmak için cezalandırıcı ve ödüllendirici bir Tanrı imgesine gereksinimi olmayan, evrendeki o derin aklı ve güzelliği heyecanla izleyen, Spinoza'nın ‘Anlıksal Tanrı Sevgisi’ adını verdiği üstün varoluş deneyimini yaşamayı amaçlayan kimsenin dindarlığıdır.” şeklinde tanımlanmaktadır. Fransez, *Spinoza'nın Tao'su*, 306; Spinoza'nın ifadesi, “Tanrı, kendisini sonsuz bir aklî sevgiyle sever.” şeklindedir. Spinoza, *Ethica*, 354.

⁷² Fransez, *Spinoza'nın Tao'su*, 322-323; Tippett, “Einstein'ın Tanrısı” 47.

kurduğu ilişkinin Spinoza ve Einstein için geçerli olmadığını söylemek için ciddi bir neden gözükmemektedir.

Böylece, Yahudi geleneğinde Tanrı tasavvurunun ikinci Musa olarak nitelendirilen İbn Meymûn ile yeniden ele alındığını, onun bundan sonraki Yahudi düşüncesinde önemli bir dönüm noktası oluşturduğunu söylemek mümkündür. Ona göre Tanrı'nın antropomorfik olarak tasavvur edilmesi ve insan niteliklerinin Tanrı'ya yüklenmesi putperestlik alameti taşımaktadır.⁷³ İbn Meymûn Tevrat'ta geçen teşbihî veya tecsimî ifadelerin zahirî olarak anlaşılmasını gerektiğini, Tanrı'nın bu tür ifadeleri insanların anlamalarını kolaylaştırmak için yaptığını ve el, yüz gibi ifadelerin mecaz olduğunu iddia ederek,⁷⁴ açıkça şunu dile getirmektedir:

“Bilmiş ol ki! Eğer sen tescime veya herhangi bir şekilde tescime götürülen bir şeye inanırsan putperestlerden bile daha fazla Tanrı'nın kıskançlığını, gazabını ve O'nun yakıcı ateşini ve kızgınlığını üstüne çekersin ve onun hasmı, düşmanı ve nefret ettiği kişi olursun. ...ben, Tanrı'nın cisim olmadığına dair burhânî kanıt getiremeyenlerin küfre düşeceğini söylemiyorum, aksine Tanrı'dan cismanî nitelikleri nefyetmek gerektiğine inanmayanların küfre düşeceğini söylüyorum.”⁷⁵

Spinoza'nın bu konudaki yaklaşımının İbn Meymûn'dan izler taşıdığı rahatlıkla takip edilebilir:

“...Tanrı'nın doğası üzerine biraz kafa yoran bir adam Tanrı'nın bedenli bir varlık olduğunu kabul edemez. Bunun en iyi kanıtı, beden dendiğinde, uzunluğu, genişliği ve derinliği olan bir niceliği, sınırlandırılmış herhangi bir biçimi anlamamızdır. İşte böyle bir şeyi Tanrı'ya, yani mutlak anlamda sonsuz bir varlığa yüklemek büyük bir saçmalaktır.”⁷⁶

Jammer, Spinoza gibi Einstein'ın da günümüzde *süpermen* ideali sonrasında modellenen kişisel bir Tanrı'nın varlığını benimsemediğini, Yahudi düşüncesine uygun olarak, her iki düşünürün de İncil'in “Kendine

⁷³ Fransez, *Spinoza'nın Tao'su*, 298; Bu durumu Müslüman filozof ve kelimcilerin âlemden Allah'a doğru olan tüm teleolojik ve kozmolojik delillerinde de görmek mümkündür. Aslında Endülüs'te yetişen İbn Meymûn'un bu düşüncelerinin temelinde de Müslüman düşünürlerinin etkisinin olduğu bilinen bir gerçektir.

⁷⁴ İbn Meymûn, *Delâletu'l-Hâirîn*, 39, 53, 98, 109, 119, 121 vb.

⁷⁵ İbn Meymûn, *Delâletu'l-Hâirîn*, 108.

⁷⁶ Spinoza, *Ethica*, 42; Jammer, Spinoza'nın 'en büyük saçmalık olarak' nitelendirdiği antropomorfizm anlayışının Einstein'ın düşüncelerini etkilediğini söylemenin meşru olduğunu ancak bu durumun kendisini daha önce Einstein'ın zihninde çimlenmekte olan kavramları güçlendirmekle ortaya çıktığını söyler. Jammer, *Einstein and Religion*, 147.

yukarıda gökyüzünde, aşağıda yeryüzünde ya da yer altındaki sularda yaşayan herhangi bir canlıya benzer put yapmayacaksın.” (Mısır’dan Çıkış: 20: 4) ve İbn Meymûn’un *Üçüncü İnanç İlkesi*, “Ben buna kesinlikle inanıyorum. . . O’na hiçbir teccimî bir şey uygulanmaz ve O’na benzeyen hiçbir şey yoktur.” ifadeleri gereğince, Tanrı’yı soyut olarak yani antropomorfik olmaktan uzak düşündüklerini söyler.⁷⁷

Einstein’ın Tanrı ve din anlayışı, determinizm ilkesi ve antropomorfizmin inkârını gerektiren inançlara dayanıyordu. Einstein’ın radikal anti-antropomorfizmasını (Mısır’dan Çıkış 20: 4; Tesniye 5: 8’den hareketle)⁷⁸ İncil’in anti-ikonik İkinci Emir’inin mantıklı bir sonucu olarak görebileceğini söyleyen Jammer, Einstein’ın derin bir saygı duyduğu İbn Meymûn hakkındaki “çağdaşları ve sonraki nesiller üzerinde çok önemli ve verimli bir etki yaptığını”⁷⁹ sözünü aktarmaktadır.

İbn Meymûn ve Spinoza’nın düşüncelerinde olduğu gibi, Einstein’ın düşüncesinde kategorik olarak antropomorfik bir Tanrı anlayışı bulunmaz. Spinoza gibi Einstein da kişisel bir Tanrı inancını antropomorfizm olarak görmektedir. Tanrı’nın Doğa ile özdeşleşmesinde [deus sive natura]⁸⁰ kişisel bir Tanrı’nın inkâr edilmesini tek makul bir sonucu olarak gören Spinoza’nın aksine Einstein, Tanrı’nın kendisini ‘evrenin yasalarında, çok daha üstün bir ruh’ olarak gösterdiğini ileri sürmüştür. Einstein, Spinoza ile Doğayı tanıyan kişinin Tanrı’yı tanıdığını kabul etmektedir. Ancak Doğa Tanrı olduğu için değil, doğayı araştırırken bilimin peşinde gitmenin dine yol açtığı için Tanrı’yı kabul etmek durumunda kaldığı söylenebilir.⁸¹

C. Doğa ve Tanrı Özdeşliği: Panteizm ve Einstein

Hiç şüphesiz felsefe tarihinin en etkileyici filozoflarından biri Spinoza’dır. G. F. W. Hegel, J. W. Goethe, F. Nietzsche, K. Marx, S. Freud ve Einstein gibi Spinoza’nın etkilediği önemli ve çok farklı alanlardaki bu isimler düşünüldüğünde, Spinoza’nın önemi bir kez daha belirgin hale gelmektedir. Spinoza’nın özellikle Tanrı anlayışı ve bu çerçevede oluşan düşünceleri, Einstein’ı ciddi bir şekilde etkilemiştir. Bazen paradoksal bazen diyalektik

⁷⁷ Jammer, *Einstein and Religion*, 47.

⁷⁸ “Kendin için oyma put, yukarda göklerde olanın yahut aşağıda yerde olanın yahut yerin altında sularda olanın hiç suretini yapmayacaksın.” (Tesniye 5:8 ve Mısır’dan Çıkış: 20:4)

⁷⁹ Jammer, *Einstein and Religion*, 74.

⁸⁰ Spinoza, *Ethica*, 41-60-63; Ursic, Einstein’ın Tanrısının Spinoza’nın ‘Deus Sive Natura’ (Kendi başına var olan olarak Tanrı, Cevher) kavramından ziyade, Newton’un ‘Pantocrator’ (Evrenin Efendisi) kavramına daha yakın olduğunu savunur. Ursic, “Einstein on Religion and Science”, 267.

⁸¹ Jammer, *Einstein and Religion*, 148; Ursic, “Einstein on Religion and Science”, 269.

bir tarzda ele alınan Tanrı düşüncesi, hem Spinoza hem de Einstein için ortak bir nokta olarak görülebilir.⁸² Bu durum ikisinin de Yahudi dinî geleneğinden gelip bu geleneğe bağlı kalmadan farklı Tanrı tasavvuru ortaya koymalarından kaynaklanmaktadır. Bu durum iki düşünürün de teist, ateist, panteist, panenteist veya dindar gibi birbirleriyle çelişkili ve uç noktadaki Tanrı tasavvurlarıyla itham edilmelerine neden olmuştur.⁸³ Örneğin Goethe, Spinoza'nın Tanrı'nın varoluşunu kanıtlamadığını, varoluşun Tanrı olduğunu savunduğuna inanır.⁸⁴ Bu açıdan bakıldığında Spinoza panteist olarak nitelendirilebilir. Oysa ileride değinileceği üzere, Hegel onun panteist olmadığını vurgulayacaktır.

Panteizmle birlikte akla ilk gelen şey determinizmdir. Spinoza'nın bu konu hakkındaki düşüncelerinin hem fizik ve hem de psikoloji alanındaki iki önemli isme ciddi bir şekilde etkisinden bahsetmek mümkündür:

"Einstein'ın *fizik dünyanın derinlikleri* için taşıdığı inancı, Freud'un da *psikik dünyanın derinlikleri* için taşıdığını söylemek sanırım yanlış olmaz. Bariz bir Spinoza etkisi ile ikisi de varlığın bir düzene tabi değilmiş gibi görünen derinliklerinin de aynen yüzeyde gördüğümüz gibi sıkı bir belirlenime tabi olması gerektiğine, evrende hiçbir şeyin rastlantısal ve olumsal olamayacağına ve bilgimizin dışında kalan bu düzenin, insan aklı ile anlaşılabilir bir düzen olduğuna inanıyorlardı. Freud'a göre insanoğlu er ya da geç kendini tanıyacak ve olgunlaşacaktır. 'Aklın sesi zayıftır ama kendini dinletmeyi başarmadan susmayı bilmez.'⁸⁵

Yukarıda kısaca bahsedilen Freud ile Einstein arasındaki ilişki, aslında Spinoza'nın Tanrı tasavvuruyla kesişmektedir. Freud'un düşünceleri, çokça etkilendiği ama çok az bahsettiği Spinoza'nın düşünceleri ile örtüşmektedir. Spinoza'nın *Etika* adlı eserinden bu izleri takip etmek gerekirse;

"...doğanın da insan gibi özgür, her şeyi insan için gözeten ve her şeyi insan kullansın diye üreten bir yönetici veya yöneticileri olduğu sonucuna varmak zorunda kaldılar. Ama bu yöneticilerin yaradılışlarıyla ilgili hiçbir şey işitmemiş olduklarından, mecburen kendi karakterlerinden hareketle onlara bir karakter biçtiler ve böylece tanrıların insan kendilerine tabi olsun ve kendilerine en yüksek onuru bahşetsin diye her şeyi insanın çıkarı doğrultusunda yönlendirildiğinde karar kıldılar. Bunun sonucunda da her insan

⁸² Franquiz, "Albert Einstein's Philosophy of Religion", 66-67.

⁸³ Ursic, "Einstein on Religion and Science", 267, 272.

⁸⁴ Fransez, *Spinoza'nın Tao'su*, 70, 117-118; Jammer, *Einstein and Religion*, 49, 117.

⁸⁵ Fransez, *Spinoza'nın Tao'su*, 317.

kendi karakterine bakıp kafasında tanrı için değişik ibadet şekilleri geliştirdi; bu tanrı her şeyden, herkesten çok onu sevsin ve bütün doğayı onun keyfi isteğine ve doymak bilmez hırsına uygun olarak yönetsin istedi. İşte bu önyargı sonradan batıl inanca dönüştü ve insan zihninin derinliklerine kök saldı.”⁸⁶

Einstein ve Freud’un düşüncelerinin izlerini Spinoza’da görmek şaşırtıcı olmasa gerektir. İki Yahudi düşünür arasındaki benzerliği fark eden psikanaliz meraklısı bir Spinozacı Lothar Bickel Eliezer, 1931 yılında Freud’a bir mektup yazarak, iddialarının temelinde Spinoza’nın ne kadar etkili olduğunu ve Spinoza’yı neden bu kadar az andığını sormuş ve Freud’dan şu yanıtı almıştır:

“Spinoza doktrinine tamamen bağımlı olduğumu kabul ediyorum. Onun adını anlamam için bir neden yoktu çünkü ben, hipotezlerimi onun bir yapıtımdan değil, onun yaratmış olduğu entelektüel iklimden yola çıkarak tasarladım. Dahası kendime felsefî bir meşruiyet de aramıyorum.”⁸⁷

Ursic, Einstein’ın dinî arayışında temel referansının ve favori filozofunun Spinoza olduğunu ve Einstein’ın da modern, bilimsel ve kozmolojik bir Spinozacı olarak görülebileceğini söyler. Bir anlamda Einstein’ı dinî tutumu ve hissiyatı ölmüş bir panteist veya kozmik dinî tutum ve hissiyatı benimsemiş biri olarak görmenin gerçeklerden uzak olmadığını ancak sıkı bir panteist de sayılamayacağını savunur. Ursic’e göre, Spinoza, Tanrı’nın ‘kendisini ifşâ ettiğini’ açıkça söylemez, dolayısıyla Tanrı’nın ‘dünyanın yasal uyumu’ ile aynı olduğunu söylemek daha doğru olacaktır.⁸⁸

Spinoza, “...böylece Tanrı’ya insanın hayal gücünü atfetmiş olur”⁸⁹ diyerek insanların Tanrı’yı kendileri gibi düşündüklerini söyleyerek, Tanrı’nın tasvir ve hayal gücünün ötesinde mutlak sonsuz bir cevher olduğunu savunur. Arkadaşına yazdığı bir mektupta Spinoza, geometrik olarak bir üçgene sahip olduğu gibi, Tanrı hakkında net bir imajın olmadığını ve Tanrı için hiçbir imgenin yaratılamayacağını vurgular. Bu açıdan bakıldığında, Einstein’ın Tanrı kavramı, Spinoza’nın bir üçgen kavramından farklı olarak, hiçbir zihinsel imgeyi kabul etmez; Tanrı ancak ‘daha yüksek bir düzenin tüm bilimsel çalışmalarının arkasında yatan dünyanın rasyonalitesi veya anlaşılabilirliği’ ile kavranabilir.⁹⁰

⁸⁶ Spinoza, *Ethica*, 72.

⁸⁷ Fransez, *Spinoza’nın Tao’su*, 310.

⁸⁸ Ursic, “Einstein on Religion and Science”, 268-269.

⁸⁹ Spinoza, *Ethica*, 77.

⁹⁰ Jammer, *Einstein and Religion*, 75.

Einstein'ın Tanrı kavramını bazen mecaz olarak da kullandığını iddia edenler,⁹¹ onun evrene yaklaşımının biraz korku, çokça hayranlık ve evren ile birlik düşüncesi içerisinde bir harmoni, matematiksel bir zarafet veya 'kozmetik bir dinî hissiyat' olduğunu savunurlar. 1929'da yazdığı bir mektupta Einstein kendini, tüm doğayı Tanrı olarak tasavvur eden⁹² Spinoza'nın çömezi olarak tanımlar ve bu durumu "Ben Spinoza'nın, kendisini, var olanların olağan uyumu için de ortaya koyan Tanrısına inanıyorum, insanoğlunun eylemleri ve yazgılarıyla ilgilenen bir Tanrı'ya değil"⁹³ sözleri ile dile getirir. Einstein'ın Tanrı düşüncesi, kendisini deney ve gözlem dünyasında ifşâ eden/açığa çıkararak üstün bir akla derin bir hissiyatla bağlı olunan inancı temsil etmektedir. Böyle bir inancın halk dilindeki karşılığı panteizmdir.⁹⁴ "Ben yarattıklarımı cezalandıran ve ödüllendiren ya da bizim kendimizde tecrübe ettiğimize benzer bir iradeye sahip olan bir Tanrı'yı kavrayamam"⁹⁵ diyen Einstein'a göre bu niteliklere sahip bir Tanrı ile insan ilişkisi, çocuğun babası ile olan ilişkisi gibi karşılıklı saygı temelli olduğundan, bu varlık tamamen kişisel bir varlık olacaktır. Geçmiş gelecekte ne daha fazla ne de daha az belirlenmiştir. Eğer bir insan, evrensel dindarlığa ya da bilim temelli evrene yönelerek evreni iyi tanırsa, aynı zamanda istek ve arzularının egemenliğinden kurtulabilirse, ideal dindarlığa ulaşır. İnsanoğlunun ulaşacağı bu hissiyat, tarihin her döneminde ortaya çıkan yaratıcı dinsel zekâların hissiyatıyla oldukça ilişkili ve hatta akrabadır.⁹⁶ Einstein, evrendeki neden-sonuç ilkelerinden (bilimden) yola çıkılarak elde edilecek böyle bir dindarlığın evrende var olan Ruh'un yansıması olduğunu şöyle izah eder:

"Benim dinim, zayıf akıllarımızla sezebildiğimiz, nice ayrıntılarda kendini gösteren sonsuz, üstün ruha karşı alçakgönüllü bir hayranlıktan oluşmaktadır. Anlaşılamaz kâinatta açığa çıkarılan üstün bir yaratıcı gücün varlığına karşı bu derin duygusal inancım, benim Tanrı fikrimi şekillendirir."⁹⁷

⁹¹ Hoffman, *Albert Einstein: Creator and Rebel*, 95; Tippett, "Einstein'ın Tanrısı", 47.

⁹² Bk. Spinoza, *Ethica*, 61-62; Fransez, *Spinoza'nın Tao'su*, 302; Elkana, "Einstein ve Tanrı", 78-80; Tippett, "Einstein'ın Tanrısı", 35.

⁹³ Hoffman, *Albert Einstein: Creator and Rebel*, 95; Bozkurt, "Sunuş", 47.

⁹⁴ Albert Einstein, "Bilimsel Doğruluk Üstüne", *Bilim ve Felsefe Yazıları*, trc. Nejat Bozkurt (Ankara: Sentez, 2013), 115.

⁹⁵ Jammer, *Einstein and Religion*, 73; Albert Einstein, *Benim Gözümden Dünya*, trc. Demet Evrenosoğlu (İstanbul, 2008), 5.

⁹⁶ Albert Einstein, "The Religious Spirit of Science", *Ideas and Opinions* (New York: Crown Publ., 1960), 40.

⁹⁷ Einstein, *Yaşam, Ölüm, Savaş, Barış, Bilim, Din, Tanrı ve Diğer Şeyler Üzerine*, 44; Rooney, *Kendi Sözleriyle Einstein*, 121.

Einstein'ın din ile değil ama Tanrı ile bilim arasında sıkı bir ilişki kurduğunu, çünkü ona göre Tanrı'nın kendisini ifşâ ettiği evren ile Tanrı arasında bir çelişki olamayacağını söylemek yanlış olmasa gerekir. İşte Tanrı'ya olan hissiyatının temelinde daima bu merak ve hayranlık olmuştur:

“Bireysel bir Tanrı'ya inanmıyorum, bunu hiç inkâr etmedim ve açıkça ifade ettim. Eğer içimde dinî denilebilecek bir şey varsa bu, bilimin ortaya çıkarabileceği ölçüde dünyanın yapısına karşı sınırsız hayranlığımdır.”⁹⁸

Einstein'ın evrendeki determinizme olan vurgusu ile hayranı olduğunu söylediği Spinoza'nın hatta Freud'un vurgusu bir noktada kesişmektedir. Spinoza bu yönüyle her ikisini de ciddi bir şekilde etkilemiştir. İçkin yasa düşüncesi Spinoza'da “Doğada olası hiçbir şey yoktur; tersine, her şey tanrısal doğanın zorunluluğu sonucunda, belli bir şekilde var olmaya ve bir eyleme belirlenmiştir.”⁹⁹ ifadeleriyle kendisini felsefî bir determinizm ile gösterirken Freud'un düşüncesinde bu psikik determinizm,¹⁰⁰ Einstein'da ise fiziksel bir determinizm halini alacaktır.¹⁰¹ Spinoza evrendeki ahenkli ve deterministik düzenin Tanrı'nın üstün aklının bir tezahürü olarak görmektedir. Einstein da böyle bir düzenin üstün bir aklın ürünü olduğuna inanmasından dolayı, Kuantum Teorisi'nin düzensiz evren anlayışına şiddetle itiraz etmiş ve bu bağlamda ‘Tanrı evrenle zar atmaz’ cümlesini dile getirmiştir.¹⁰² Jammer, determinizm ve nedensellik konusunda, Einstein'ın Spinoza'dan miras almış olabileceğini düşünür. Ancak her ne kadar Spinoza'nın Einstein üzerine etkisini kabul etse de Einstein'ın fizikle ilgili düşüncelerinin temelinde Spinoza'yı koymaz. Kouznetsov'un Einstein'ın ‘birleşik alan fikri’nin Spinoza'nın ‘Cevher’ anlayışının benzeri olduğunu ve Sylvaia Zac'in “Spinoza'nın metafiziğinin Einstein'ın fiziğini müjdelediği” iddialarına tereddütle bakmakta ve buna katılmadığını belirtmektedir.¹⁰³

Jammer ve diğer araştırmacıların çoğunun Einstein'ın düşüncelerinin temellerini anlatırken olabildiğince ihtiyatlı davrandıklarını gözlemlemek mümkündür. Bunun üç önemli sebebinin olduğu söylenebilir. Birincisi,

⁹⁸ Einstein, *Yaşam, Ölüm, Savaş, Barış, Bilim, Din, Tanrı ve Diğer Şeyler Üzerine*, 41.

⁹⁹ Spinoza, *Ethica*, 60.

¹⁰⁰ Bk. Sigmund Freud, *Totem ve Tabu*, trc. Akın Kanat (İzmir: İlya, 2009), 241-257; James Strachey, “Sigmund Freud: Hayatı ve Düşüncelerinin Bir Özeti”, trc. Arzu Eti Polat, *Bir Yanılsamanın Geleceği*, Say Yay., İstanbul 2019 içinde, 14.

¹⁰¹ Stephen G. Brush, “Einstein and Indeterminism”, *Journal of the Washington Academy of Sciences* 69/3 (1979): 89-94.

¹⁰² Tippet, “Einstein'ın Tanrısı”, 37.

¹⁰³ Jammer, *Einstein and Religion*, 148.

Einstein'ın kimlerin düşüncelerinden birebir yararlandığına dair birkaç cümlenin dışında bir açıklama getirmemesidir. İkincisi ise bir düşüncenin başka bir düşünceyi *belirlemesi* ile *etkilemesi* arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Bir filozofun düşüncelerinden *etkilenmek* doğal ve kaçınılmaz bir şeydir. Ancak bir filozofun kendisinden sonra gelen bir düşünürün fikirlerini *belirlediğini* iddia etmek, çok güçlü deliller ortaya koymayı gerektirir. Üçüncü olarak, iki farklı kişinin farklı zaman ve mekânlarda aynı şeyleri söylemeleri mutlak anlamda birbirlerini *belirledikleri* veya *etkilediklerini* göstermez. Bunun aklın yolunun bir olduğunu veya ortak aklın sonucu olarak ortaya çıktığını söylemek de mümkündür.

Einstein'ın Tanrısı kesinlikle hahamların, rahiplerin temsil ettiği Tanrı görüşü ile özdeş ya da benzer değildir.¹⁰⁴ O, genellikle panteist olarak nitelendirilen Spinoza'nın Tanrısından etkilendiğini dile getirmiş ve kişisel olmayan bir Tanrı tasavvurunu kabul etmiştir. Bu düşüncenin arka planında küçüklükten beri Öklid geometrisi ile ilgilenen Einstein'ın, Spinoza'ya ait geometrik düzene göre dedüktif bir yapı ile ispatlanmış *Etika* adlı eserinin etkisi olduğu söylenebilir. Nitekim Spinoza'nın bu eserinde Helen rasyonalizminin ve Yahudi inancının etkileri görülmektedir.¹⁰⁵

Spinoza'nın panteizminin kendisini büyülediğini ancak kendisine panteist denemeyeceğini dile getiren Einstein'ın Tanrı düşüncesi, Tanrı ile doğanın sıkı ilişkisiyle açıklanabilir. Spinoza'nın, Descartes'ın iddia ettiği, beden ve ruh düalizmini benimsemediği malumdur. Ayrıca Hıristiyan ve Yahudilerin evrenin Tanrı'nın en güzel eseri olduğunu iddia etmelerine rağmen, Spinoza Tanrı'yı evrenin özü olarak görür. Spinoza'nın Einstein'a bu bağlamdaki etkisi, Einstein'ın evreni, kısmen mantık yolu ile keşfedilebilir ve evreni yöneten yasaların cisimleşmiş hali olarak betimlemesinde kendisini göstermektedir.¹⁰⁶ Einstein kişisel Tanrı tasavvuruna karşı çıkmasına rağmen, Tanrı'nın olmadığına dair gelebilecek ithamlara karşılık da fikrini dile getirmiş, "Tanrı'ya inanıyor musunuz?" şeklindeki soruya cevap verirken aslında kısmen kozmolojik bir delillendirme yaparak görüşünü açıklamıştır:

"Ben bir ateist (tanrıtanımaz) değilim ve kendime panteist (tüm tanrı) diyebileceğimi de sanmıyorum. Bir sürü farklı lisanda yazılmış kitaplarla dolu muazzam bir kütüphaneye giren küçük bir

¹⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, trc. Melisa Miller v.dğr. (İstanbul: Kuzey, 2006), 21-28.

¹⁰⁵ V. Dokovic- P. Grujic, "Albert Einstein, Cosmos and Religion", *Serbian Astronomical Journal*, 174 (2007): 63.

¹⁰⁶ Rooney, *Kendi Sözleriyle Einstein*, 114.

çocuğun konumundayız. Çocuk, bu kitapları birilerinin yazmış olması gerektiğini bilir. Ama nasıl olduğunu bilemez. Yazılmış oldukları lisanları anlamaz. Çocuk sadece, kitapların düzenlenişinde gizemli bir tertip olduğuna dair belirsiz bir şüphe duyar ama bunun ne olduğunu bilmez. Bana öyle geliyor ki, en zeki insan evladını bile Tanrı'ya karşı tutumu bu şekildedir. Fevkalade biçimde düzenlenmiş ve belirli yasalara uyan bir evren görmemize karşın, bu yasaları ancak belli belirsiz anlayabiliriz. Sınırlı zihinlerimiz, takımyıldızları hareket ettiren o gizemli gücü algılayamaz. Spinoza'nın panteizminden etkileniyorum ancak onun modern düşünceye katkılarına daha çok hayranlık besliyorum. Çünkü o, ruh ve bedeni iki ayrı şey olarak değil "bir" şey olarak bahseden ilk filozoftur."¹⁰⁷

Einstein burada açıkça görüleceği üzere, evrenin kendiliğinden meydana gelmediğini, bir çocuk aklının bile ortada bir düzen varsa bunun mutlaka nedeninin olması gerektiğini düşüneceğini savunmaktadır. Ancak bu düzenin sahibinin nasıl bir varlık olduğu noktasında tam bir fikir sahibi olmadığını da ima etmiş olmaktadır.

"Bir örüntü görüyorum ama hayal gücüm bu örüntüyü yapan kişinin kim olduğunu resmedemiyor. Bir saat görüyorum ama saatçiyi tasavvur edemiyorum. İnsan zihni dört boyuta akıl erdiremezken, binlerce yılın ve binlerce boyutun huzurunda tek olduğu bir Tanrı'ya nasıl akıl erdirebilir?"¹⁰⁸

Einstein bu cümleleriyle, determinizmin ilkeleriyle mükemmel bir düzenin nedenleyicisinin olduğunu ancak bu varlığın mahiyetinin nasıl olduğu konusunda çok fazla bilgimizin olmadığını vurgulamış olmaktadır. Evrendeki mevcut yasalar, evrenin nedeni olan o gizemli güç hakkında ipuçları vermektedir. Einstein, evrene dair teorileri değerlendirirken evrene baktığını ve 'ben olsam acaba böyle yaratır mıydım?' diye düşündüğünü söyler. Einstein, kendi düşünce sistemine ve Tanrı ile evren arasında kurduğu sıkı ilişkiye o kadar güvenir ki birinin İzafiyet Teorisi'nin deney ile yanlışlanması durumunda ne yapacağını sorması üzerine, bunun mümkün olmadığını, eğer olursa Tanrı'ya acıyacağını iddia eder.¹⁰⁹ Çünkü ona göre, evrendeki determinizme halel getirecek bir durum, Tanrı'nın varlığı düşüncesinin aleyhinde olacaktır.

¹⁰⁷ Calaprice, *The Ultimate Quotable Einstein*, 326; Rooney, *Kendi Sözleriyle Einstein*, 107; Jammer, *Einstein and Religion*, 48; Fransez, *Spinoza'nın Tao'su*, 327.

¹⁰⁸ Rooney, *Kendi Sözleriyle Einstein*, 120.

¹⁰⁹ Rooney, *Kendi Sözleriyle Einstein*, 78, 80; Jammer, *Einstein and Religion*, 53.

D. İthamlar: Ateizm ve Einstein

Einstein, düşüncelerini takip ettiği Spinoza gibi, Tanrı konusunda çok farklı ithamlara maruz kalmıştır. Kimileri Einstein'ın ateist, kimileri panteist kimileri de agnostik olduğunu iddia etmiştir. 3 Ocak 1954'te Einstein'ın Eric Gutkind'e yazdığı "Gods Letter" adı ile meşhur olacak bir mektuptaki ifadelerden sanki Tanrı'yı inkâr ediyormuş gibi bir yorum çıkarılmaktadır. Ancak onun yazdıklarının bütüncül bir okumaya tabi tutulması durumunda, meselenin böyle olmadığı aksine teistik dinlerin kişisel Tanrı tasavvuruna karşı çıktığı anlaşılacaktır.

"Tanrı sözcüğü benim için insanın zayıflıklarının bir ifadesi ve ürününden fazlasını, İncil de şerefli ama yine de ilkel ve çocuksu efsanelerden ötesini ifade etmiyor. Ne kadar zarifçe yapılmış olursa olsun hiçbir yorumlama bunu [benim için] değiştiremez."¹¹⁰

Einstein, burada olduğu şekliyle ve daha önceki birçok ifadesinde açıkça söylediği üzere, kişisel bir Tanrı tasavvurunun insanın zaaflarından yani korku ve umutlarından kaynaklandığını, çünkü insanların ihtiyaç ve arzularını kendi imkânları dâhilinde tatmin edemedikleri hallerde böyle bir kişisel Tanrı tasavvuru yarattıklarını ve kutsal kitapların da kişisel niteliklere sahip insanbiçimci bir Tanrı inancının ayrıntıları olduğunu belirtmek istemiştir.

Goldstein haklı olarak, Einstein'ın ateist olduğuna dair bir ihtimalin söz konusu olmadığını "Tanrı ile sarhoş olmuş adam" olarak nitelendirilen Spinoza'nın görüşlerini paylaşan Einstein'ın fikriyatının, kendi mantıksal sonuçları içerisinde değerlendirildiğinde, düalizm ve plüralizmden çok uzak, politeizme asla kapı aralamayan ve monoteizme bilimsel bir temel olabilecek bir düşünce sistemi olduğunu savunur.¹¹¹

Kendisinin inançsız bir dindar olduğunu belirterek, bunun yeni bir tür din olduğunu savunan Einstein,¹¹² burada aslında kendi inançsızlığının,

¹¹⁰ Calaprice, *The Ultimate Quotable Einstein*, 342. Einstein ile Gutkind'in karşılıklı mektuplaşmaları için bk. <https://uncertaintist.files.wordpress.com/2012/10/einstein-letter-gutkind-excerpts.pdf> Erişim Tarihi: 27.11.2019.

¹¹¹ Jammer, *Einstein and Religion*, 49; Fransez, *Spinoza'nın Tao'su*, 117; Hegel, Spinoza'nın panteizmden ziyade Tanrı'nın dışında hiçbir şeyin olmadığı anlamında *akozmizm* yani *evren tanımazlık* ile nitelendirilebileceğini iddia etmektedir. G. F. W. Hegel, *Din Felsefesi Dersleri*, trc. Doğan Naci Kadioğlu (İstanbul: Pinhan, 2016), 145, 186; Spinoza'nın panteizmden ziyade pan-enteist olduğu iddiaları için bk. M. Kazım Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, 81, 165, 168.

¹¹² Rooney, *Kendi Sözleri ile Einstein*, s. 105. Başka bir çeviride "Ben koyu bir dindar inançsızım. Bu bir bakıma yeni bir tür dindir" olarak geçer. Einstein, *Yaşam, Ölüm, Savaş, Barış, Bilim, Din, Tanrı ve Diğer Şeyler Üzerine*, s. 42.

geleneksel din anlayışının inananlarına zorladığı kişisel bir Tanrı'ya olan teslimiyetsizliğini dile getirdiğini vurgulamak ister. Ayrıca "benim sınırlı aklımla bile algılayabildiğim kozmostaki bu ahenk düşünülürken hâlâ Tanrı'nın var olmadığını söyleyen insanlar var. Ama beni asıl kızdıran, böylesi görüşleri destekleyebilmek için bu insanların benden alıntılar yapması"¹¹³ ifadeleriyle de ateist olduğuna dair yapılmış/yapılacak ithamlara en net ve samimi cevabını vermiş olur.

E. Diyalektik Bir Düşünür Olarak Einstein

Einstein'ın belli bir dinî geleneğe bağlı kalmaksızın o geleneğin izlerini de sürdürmesi açısından teist olarak okunabilir ancak onun geleneksel dinlerin Tanrı anlayışını reddettiği göz önünde bulundurulduğunda, onun teizmin içinde değerlendirilemeyeceği açıkça görülebilir. Onun Yahudilikle ilişkisi ise, bilindiği üzere, "kültürel"dir. Panteizm ve deizmin sınırları içine girip çıkması ve karşıtlıklar üzerinden bir Tanrı düşüncesi geliştirmesi onun ne tam olarak deizm ne de tam olarak panteizmin Tanrı tasavvurunu benimsediğini gösterir. Einstein'ın paradoksal düşüncelerinin de dikkate alınması durumunda onun diyalektik bir düşünür olduğunu söylemek, alışıldık olmasa bile gerekli bir okuma ve açıklama biçimi olarak değerlendirilmelidir. Bunu destekleyecek en önemli yorumu bir Einstein uzmanı sayılabilecek Yehuda Elkana'dan görmek iddiamızın daha güçlü bir şekilde dile getirilmesini sağlamıştır:

"İnsan Einstein'ın yazdıklarını bu bakış açısıyla (paradokslarla dolu olduğu açısından) yeniden okuduğunda onun neredeyse çelişkileri kucakladığı hissine kapılır. Farklı bir biçimde ifade edecek olursak, en azından Newton'dan beri, diyalektik olmayan, siyah ya da beyaz arayışını vurgulayan, bilimsel sorulara evet-hayır cevapları veren modern bilimin genelinden farklı olarak Einstein, bütünüyle diyalektik bir düşünürdür. Diyalektik düşüncenin ne anlama geldiğini basitleştirmek için: Sorunuzu formüle etme biçiminizin, tek kesin cevap olarak değerlendirdiğiniz cevabı etkileyeceğini itiraf etmeye hazır olmak. Kendi örneğini teşkil edecek bir ipucu olarak, Einstein'ın kendisi nihaî teori olarak kabul edilebilecek her istatistiksel yorumu ve bu nedenle Kuantum Mekaniği'ni eleştirerek, Doğa'da katı belirlenimcilik arayarak ve Doğa'yı (büyük D ile yazılan Doğa) sık sık basitçe "Tanrı" diye okuyarak ömür boyu

¹¹³ Calaprice, *The Ultimate Quotable Einstein*, 336; Jammer, *Einstein and Religion*, 97, 157.

süren bir savaş vermiştir.”¹¹⁴

Einstein'ın diyalektik bir düşünce tarzında okunabilecek şu görüşlerini ele alalım:

Einstein, bir Tanrı'ya inanıyordu:

“Ben Spinoza'nın, kendisini, var olanların olağan uyumu içinde ortaya koyan Tanrısına inanıyorum.”¹¹⁵

“Benim dinim, zayıf akıllarımızla sezebildiğimiz, nice ayrıntılarda kendini gösteren sonsuz, üstün ruha karşı alçakgönüllü bir hayranlıktan oluşmaktadır. Anlaşılamaz kâinatta açığa çıkarılan üstün bir yaratıcı gücün varlığına karşı bu derin duygusal inancım, benim Tanrı fikrimi şekillendirir.”¹¹⁶

Einstein teistik bir Tanrı'ya inanmıyordu:

“...insanoğlunun eylemleri ve yazgılarıyla ilgilenen bir Tanrı'ya inanmıyorum.”¹¹⁷ “Bireysel bir Tanrı'ya inanmıyorum, bunu hiç inkâr etmedim ve açıkça ifade ettim.”¹¹⁸

“Tanrı sözcüğü benim için insanın zayıflıklarının bir ifadesi ve ürününden fazlasını, İncil de şerefli ama yine de ilkel ve çocuksu efsanelerden ötesini ifade etmiyor. Ne kadar zarifçe yapılmış olursa olsun hiçbir yorumlama bunu [benim için] değiştiremez.”¹¹⁹

Einstein inançsız idi: Kendisini “dindar bir inançsız” olarak tanımladığını ve bunun yeni bir tür din olduğunu söylüyordu.¹²⁰

Einstein dindardı:

“Ulaşamayacağımız bir şeylerin var olduğunu bilmek, ancak en ilkel bir biçimde anlayabileceğimiz en derin aklın ve en parlak güzelliklerin belirtilerinin görmek, bu bilgi ve bu gerçek dindarlığın ta kendisidir. İşte bu anlamda ve yalnız bu anlamda derinden

¹¹⁴ Elkana, “Einstein ve Tanrı”, 77-78; Einstein'ın buradaki düşüncelerinin izlerini Spinoza'da görmek mümkündür. Spinoza, *Ethica*, 60-62; krş. Fransez, *Spinoza'nın Tao'su*, 129-130.

¹¹⁵ Hoffman, *Albert Einstein: Creator and Rebel*, 95; Bozkurt, “Sunuş”, 47; Rooney, *Kendi Sözleriyle Einstein*, 109; Jammer, *Einstein and Religion*, 48-49.

¹¹⁶ Einstein, *Yaşam, Ölüm, Savaş, Barış, Bilim, Din, Tanrı ve Diğer Şeyler Üzerine*, 44; Rooney, *Kendi Sözleriyle Einstein*, 121.

¹¹⁷ Hoffman, *Albert Einstein: Creator and Rebel*, 95; Bozkurt, “Sunuş”, 47; Rooney, *Kendi Sözleriyle Einstein*, 109; Jammer, *Einstein and Religion*, 48-49.

¹¹⁸ Einstein, *Yaşam, Ölüm, Savaş, Barış, Bilim, Din, Tanrı ve Diğer Şeyler Üzerine*, 41.

¹¹⁹ Calaprice, *The Ultimate Quotable Einstein*, 342.

¹²⁰ Rooney, *Kendi Sözleriyle Einstein*, 105; Einstein, *Yaşam, Ölüm, Savaş, Barış, Bilim, Din, Tanrı ve Diğer Şeyler Üzerine*, 42.

dindar olan insanlara katılıyorum.”¹²¹

Einstein ateist ve panteist değildi:

“Ben bir ateist (tanrıtanımaz) değilim ve kendime panteist (tüm tanrı) diyebileceğimi de sanmıyorum.”¹²²

Einstein, panteizmin en önemli ismi olarak iddia edilen Spinoza'nın Tanrısına inanıyordu. Bu açıdan bakıldığında Einstein'ı tam anlamıyla panteist saymak da mümkün değildir. Çünkü o, doğayı yaratanın Tanrı olduğundan onun tasarladığından ve yasalarını onun koyduğundan şüphe etmez. Ancak ona göre doğanın yasalarını anlamak aynı zamanda Tanrı'nın düşüncelerini okumak demektir. Dolayısıyla doğanın yasalarını çözmek, Tanrı'nın nasıl düşündüğünü anlamanın en kestirme yoludur. Bu yönüyle Einstein'ın bir anlamda vahyi teolojii reddedip rasyonel teolojii benimsediğini söylemek mümkündür. Yine onun düşüncelerinden çıkarılabilecek sonuca göre, Tanrı kendisini kutsal kitaplar, din ve vahiy yoluyla açıklamak anlatmak yerine doğa yoluyla anlatmaktadır. Tanrı'yı bilmek ve onu tanımak, geleneksel dinlerin ortaya koyduklarıyla değil doğanın içindeki gizli olan yasalarla mümkündür. Bu yönüyle de panteizme değil deizme daha yakın durmaktadır.

Einstein deist bir Tanrı tasavvuruna sahipti:

Einstein, evrendeki mükemmel bir düzenin yaratıcısının ve mutlak belirleyicisinin Tanrı olduğunu bu nedenle evreni anlamanın Tanrı'nın düşüncesini anlamak olduğunu ve ama evrene müdahale edemeyeceğini iddia ediyordu.¹²³

Einstein'ın iki temel arayışının bu noktada önemli ipuçları verdiğini söylemek mümkündür: Birincisi insanoğlunun etkisi ve bilgisinden bağımsız olan nesnel doğayı, ikincisi ise Tanrı'nın nasıl düşündüğünü anlamak ve çözümlenektir. Doğa ile Tanrı arasında kurulan bu sıkı ilişki¹²⁴ Tanrı'yı anlamının yolunun Tanrı'nın tasarladığı doğayı anlamadan geçtiğini görme adına çok önemlidir. Elkana bu durumu psikolojik paradoks olarak yorumlamaktadır:

“Bilim insanı Einstein'ın Doğa karşısında hissettiği derin alçak gönüllülükle, Tanrı'nın zihnine girebileceğini varsayan ve muhtemelen ünlü sorularını yanıtlayabileceğini varsayan sınırsız

¹²¹ Einstein, “Science and Religion”, 39; Einstein, “The Religious Spirit of Science”, 40.

¹²² Calaprice, *The Ultimate Quotable Einstein*, 326; Rooney, *Kendi Sözleriyle Einstein*, 107; Jammer, *Einstein and Religion*, 48; Fransez, *Spinoza'nın Tao'su*, 327.

¹²³ Tippett, “Einstein'ın Tanrısı”, 34; Elkana, “Einstein ve Tanrı”, 78.

¹²⁴ Elkana, “Einstein ve Tanrı”, 78-82.

kibir arasındaki neredeyse dayanılmaz gerilim Tanrı başka evren yaratabilir miydi? Tanrı evrene zar atar mı? Sevgili Tanrı hain ya da kurnaz mıdır? Bu sorulardan bazılarıdır.”¹²⁵

Einstein'ın yukarı alıntıladığımız ifadelerinden ortaya çıkan resim, Tanrı tasavvurlarına dair çeşitli tavırlar arasındaki bazen paradoksal, bazen karmaşık, bazen tutarsız, diyalektik bir ilişkidir. Einstein'ın düşüncelerinde Evren veya Tanrı bazen aynıymış bazen de çok farklıymış, bazen anlaşılır bazen gizemli bir şeymiş gibi ele alınır. Böyle bir düzene inanç kozmik bir inanç olarak görülür. “Dünyanın sonsuz gizemi anlaşılır oluşundadır”¹²⁶ şeklindeki sözleriyle de diyalektik bir düşünür olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç

Yirminci yüzyılın en önemli fizikçilerinden kabul edilen Einstein, evreni ve evrenin düzenini anlama bununla birlikte evrenle Tanrı arasındaki ilişkiyi anlamlandırma çabasıyla hem bilim adamı hem de düşünür olma kimliğini ortaya koymuştur. Onun bu özelliğinin entelektüel arkaplanının oluşmasında, hiç şüphesiz okuduğu filozofların, özellikle de Spinoza'nın etkisi büyüktür. Spinoza'nın Tanrı ile evren arasında kurduğu ilişkinin ve fizik bilimindeki gelişmelerin Einstein'ın düşünce dünyasını etkilediği bilinen bir gerçektir.

Einstein'ın geleneksel Yahudi inancının kişisel Tanrı düşüncesini benimsememesi, onun herhangi bir Tanrı inancından uzak olduğu anlamına gelmeyecektir. Çünkü bir insanın teizmi reddetmesi onun zorunlu olarak ateist olduğu anlamına gelmez. Teistik dinlerin Tanrı anlayışlarının dışında bir Tanrı inancına sahip olması da mümkündür. Dolayısıyla Einstein da tam olarak, deizm, panteizm ve pan-enteizm gibi Tanrı anlayışlarından birine dâhil edilemeyecek olsa da bir Tanrı anlayışına sahip olduğu açıkça görülmektedir.

Einstein'ın Tanrısı, Mutlak Kudret, İrade, İlim sahibi ve evrene müdahale edip ahirette ceza veya mükâfat veren kişisel/zâtî bir Tanrı anlayışından kesinlikle uzaktır. Bu nedenle ona göre Tanrı, insanların kaderleriyle uğraşan onlara mükâfat ve cezalar vadeden onların dualarına icabet eden bir varlık değildir. Dolayısıyla her ne kadar kültürel ve siyasî bir kimlik olarak Yahudi olsa bile Einstein, Yahudiliğin ve diğer teist geleneklerin Tanrı anlayışlarını kabul etmediği için teist sayılamaz.

¹²⁵ Elkana, “Einstein ve Tanrı”, 78.

¹²⁶ Elkana, “Einstein ve Tanrı”, 87.

Spinoza'nın Tanrısıyla yakınlığını dile getiren Einstein'ın panteist sayılıp sayılmayacağı da ciddi bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak ilk olarak, Spinoza'nın panteist olup olmadığına karar verilmesi gerekir. Çünkü Spinoza'nın da ateizm, panteizm ve panenteizm gibi çok farklı Tanrı anlayışlarıyla itham edildiği bilinmektedir. Ayrıca Einstein'ın Spinoza'ya karşı hayranlığı ve onun Tanrı anlayışına duyduğu yakınlık kendisini birebir panteist kılmaz. Panteizmin Tanrı anlayışı açısından bakıldığında Tanrı ile evren bir ve aynı sayılır. Fakat Einstein'ın düşüncelerinde bunu görmek oldukça güçtür. Bununla birlikte, panteizme yakın olan düşüncelerinin de olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Evrenin yasalarıyla Tanrı'nın yasalarının çatışmadığını, evrenin dilini anladığımızda Tanrı'nın da dilini anlayacağımızı söyleyerek bu yakınlığa işaret etmektedir. Yine Tanrı ile evrenin yasalarının uyumundan dolayı, determinizmin ilkelerine de uygun olarak, 'Tanrı evrenle zar atmaz' ifadesini kuantum fiziğine sıcak bakmadığını ortaya koymak için dile getirmiştir. Dolayısıyla panteizmle her ne kadar yakınlık kurulsa bile Einstein için panteist denilemez. Tanrı'nın aslî tabiatı ve oluşan tabiatı gibi çift kutuplu bir Tanrı anlayışının açıkça görülmediği Einstein, pan-enteist olarak da görülemez.

Teist, panteist ve pan-enteist anlayışlardan ziyade, Einstein'ın en yakın olduğu Tanrı anlayışı deizm gibi durmaktadır. Einstein, Newton'dan bu yana iyice keskinleşen mekanik bir evren tasavvuruna ve bununla eş değer görülebilecek determinizme güveninden ayrıca Tanrı'nın evrene müdahale etmesini reddetmesinden dolayı, deizmin Tanrı anlayışına çok daha yakın durmaktadır. Onun ahiret, ceza, mükâfat, mucize gibi dinlerin önemli ilkelerini de benimsememesi, yine deizme kapı aralayan düşüncelerdir. Ayrıca Einstein, klasik teolojiden çok farklı bir din anlayışı ortaya koymaya çalışır ki bu onun *kozmetik din* olarak isimlendirdiği şeydir. Bu nedenle Aydınlanma Dönemi'nin rasyonel din anlayışlarına benzer bir durum ortaya koyarak yine deizmin iddialarına yaklaşmaktadır. Ancak Einstein hiçbir zaman kendisini bir deist olarak nitelendirmez. İlginçtir ki hiçbir araştırmacı da açıkça ona deist demez. Onun Tanrısı Evrenin Efendisi olarak evrenin yasalarını koyan ve düzenleyen bir varlıktır.

Bu bağlamda, Einstein'ın Tanrı'nın antropomorfik bir Tanrı anlayışını açıkça reddettiği ifade edilmelidir. Zira ona göre insanlar, kendileri gibi bir Tanrı'nın varlığını icat etmişlerdir. Oysa Tanrı bu tür nitelendirmelerden uzaktır. Einstein'ın antropomorfik bir Tanrı anlayışından ve teşbihî dilden uzak durma düşüncelerinin izlerini, hayran olduğu Spinoza'nın ve Spinoza'nın önemseydiği İbn Meymûn'un felsefelerinde görmek mümkündür. Yahudi geleneğindeki İbn Meymûn ile akılcı inanç olarak başlayıp,

---

Spinoza'nın aracı konumuyla ve sekiz asır sonrasında bilimdeki geline noktayla birlikte inançlı akla dönüştüğünü görmek ilginç olmakla birlikte bir gerçektir.

Einstein, aslında tüm Tanrı tasavvurlarına karşı mesafeli durmaktadır. Ancak bu mesafenin yakınlığı değişebilmektedir. Örneğin Einstein'ın panteizm ve deizme yakınlığı fazlayken; ateizme, teizme ve agnostisizme daha azdır. Elbette bir düşünür olarak Einstein'ın Tanrı hakkındaki düşünceleri bilimsel gelişmeler veya tecrübeleri çerçevesinde sürekli değişime uğramıştır. Düşüncelerinin değişiminin takip edilmesi, yazdıklarının kronolojik açıdan ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Ancak burada kısmen bu göz önünde bulundurulmuşsa da asıl olarak, Tanrı hakkındaki düşüncelerini diyalektik bir tarzda okumaya gidilmiştir. Sonuç olarak Einstein için tam anlamıyla deist, panteist demek yerine diyalektik bir Tanrı anlayışına sahip biri denilmesi daha makul gözükmemektedir. Çünkü onun düşüncelerinde, bazen panteizmde olduğu gibi Tanrı evrenle aynı; bazen deizmde olduğu gibi Tanrı evrenden bağımsız, bazen Tanrı veya evren çok gizemli bazen çok anlaşılır şekilde görülmektedir. Ayrıca arayışını, siyah ya da beyaz gibi kesin ve keskin bir dille ifade etmek yerine, bazen birbirlerinin zıddını söyleyerek tek cevap ile yetinmemesinden bazen de ikisini de birlikte paradoksal şekilde ifade etmesinden dolayı diyalektik bir düşünür olarak nitelendirilebilir.

KAYNAKÇA

- AKDAĞ, Özcan. "Orta Çağ Yahudi Düşüncesi: Gersonides ve Felsefesi Üzerine". *İsrailiyat* / 3 (Mart 2019): 123-144.
- AKDAĞ, Özcan,- BAYDER, Osman. "Giriş". *Delâletu'l-Hâirîn*. Kayseri: Kimlik, 2019.
- AKDAĞ, Özcan,- BAYDER, Osman. "Din-Felsefe Uzlaştırması: İslâm Felsefesinin İbn Meymûn'a (Maimonides) Etkisi Üzerine". *İslâmî Araştırmalar* 30/1 (2019): 182-191.
- ARICAN, M. Kazım. *Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*. İstanbul: İz, 2004.
- BERNSTEIN, Jeremy. *Einstein*. Trc. Nazan Hekim- Reşit Canbeyli. İstanbul: Yazko, 1982.
- BOHR, Niels. "Discussion with Einstein on Epistemological Problems in Atomic Physics". *Albert Einstein Philosopher Scientist*. Ed. Paul Arthur Schilpp. 7. New York, 1970.

- BRUSH, Stephen G. "Einstein and Indeterminism". *Journal of the Washington Academy of Sciences* 69/3 (1979): 89-94.
- BOGDANOV, Igor,- BOGDANOV, Grichka. *Tanrı Zar Atmaz*. Trc. Menekşe Tokyay. İstanbul: Pegasus, 2015.
- BOZKURT, Nejat. "Sunuş". *Albert Einstein: Bilim ve Felsefe Yazıları*. Ankara: Sentez, 2013.
- CANALES, Jimena. *The Physicist and the Philosopher: Einstein, Bergson and The Debate That Changed Our Understanding of Time*. New Jersey: Princeton University Press, 2015.
- CALAPRICE, Alice. *The Ultimate Quotable Einstein*. New Jersey: Princeton University Press, 2011.
- DAWKINS, Richard. *Tanrı Yanılgısı*. Trc. Melisa Miller- B. Efe Güner- T. Tuncay Bilgin. İstanbul: Kuzey, 2006.
- DE LIBERA, Alain. *Orta çağ Felsefesi*. Trc. Ayşe Meral. Litera: İstanbul 2005.
- DOKOVIC, V. – GRUJIC, P. "Albert Einstein, Cosmos and Religion". *Serbian Astronomical Journal*. 174 (2007): 61-72.
- DÜRÜŞKEN, Çiğdem. "Sunuş". *Ethica*. 7-26. İstanbul: Kabalcı, 2013.
- EFİL, Şahin. "Einstein'a Göre Bilim, Din ve Felsefe: Din Felsefesi Açısından Bir Çözümleme". *Felsefe Dünyası*. 56/2 (2012): 226-248.
- EINSTEIN, Albert. *Benim Gözümünden Dünya*. Trc. Demet Evrenosoğlu. İstanbul, 2008.
- EINSTEIN, Albert. "Bilimsel Doğruluk Üstüne". *Bilim ve Felsefe Yazıları*. Trc. Nejat Bozkurt. Ankara: Sentez, 2013.
- EINSTEIN, Albert. "Dünyayı Nasıl Görüyorum". *Dünyamıza Bakış*. Trc. Sabahattin Eyüpoğlu vdğr. 6-12. İstanbul: Alan, trs.
- EINSTEIN, Albert. "Is There a Jewish Point of View?" *Ideas and Opinions*. New York: Crown Publ., 1960.
- EINSTEIN, Albert. "İlimle Dinin Birleştiği Yer". *Fikirler*. Trc. Vedide Kemal 5/15 (1934): 10-12.
- EINSTEIN, Albert. "Science and Religion". *Ideas and Opinions*. New York: Crown Publ., 1960.
- EINSTEIN, Albert. "Tanrı Kavramının Sömürülmesi". *Dünyamıza Bakış*. Trc. Sabahattin Eyüpoğlu vdğr. İstanbul: Alan, trs.
- EINSTEIN, Albert "The Religious Spirit of Science". *Ideas and Opinions*. New York: Crown Publ., 1960.
-

- EINSTEIN, Albert. *Yaşam, Ölüm, Savaş, Barış, Bilim, Din, Tanrı ve Diğer Şeyler Üzerine*. Trc. B. Gündüz. İstanbul: Sarmal, 2010.
- ELKANA, Yehuda. "Einstein ve Tanrı". *21. Yüzyıl İçin Einstein*. Ed. Peter L. Galison vdğ. 77-96. İstanbul: Alfa, 2013.
- FRANSEZ, Moris. *Spinoza'nın Tao'su, Akıllı İnançtan İnançlı Akla*. Trc. Yok. İstanbul: Kabalıcı, 2012.
- FREUD, Sigmund. *Bir Yanılsamamın Geleceği, Neden Savaş*. Trc. Kâmuran Şipal. İstanbul: Say, 2019.
- FREUD, Sigmund. *Totem ve Tabu*. Trc. Akın Kanat. İzmir: İlya, 2009.
- GARAUDY Roger. *İslâm Medeniyetinin İnsanlığa Katkısı*. Trc. Cemal Aydın. İstanbul: Timaş 2020.
- G. F. W. Hegel. *Din Felsefesi Dersleri*. Trc. Doğan Naci Kadioğlu. İstanbul: Pinhan, 2016.
- GROSS, David. "Einstein ve Birleşik Kuram Araştırması". *21. Yüzyıl İçin Einstein*. Ed. Peter L. Galison vdğ. Trc. Nursel Yıldız. 462-478. İstanbul: Alfa, 2013.
- HOFFMAN, Banesh. *Albert Einstein: Creator and Rebel*. Glasgow: New American Library, 1986.
- HOFFMAN, Banesh. *Yaratıcı ve Başkaldıran*. Trc. Celal Kapkın. İstanbul: Evrim, 1995.
- İbn Meymûn. *Delâletu'l-Hâirîn*. Trc. Osman Bayder- Özcan Akdağ. Kayseri: Kimlik, 2019.
- J. A. Franquiz. "Albert Einstein's Philosophy of Religion". *Journal for the Scientific Study of Religion* 4/1 (1964): 64-70.
- JAMMER, Max. *Einstein and Religion: Physics and Theology*. New Jersey: Princeton University Press, 1999.
- KINCHELOE, Joe L. – STEINBERG, Shirley R. - Deborah J. Tippins. "Einstein's Search for Unity". *Counterpoints* 111 (1999): 141-153.
- MACEDA, Hernando. "Einstein's Cosmic Religion". *Philippine Studies* 3/3 (1955): 305-311.
- MARGENAU, Henry.- VARGHESE, Roy A. *Kosmos, Bios, Teos*. Trc. Ahmet Ergenç. İstanbul: Gelenek, 2002.
- REISER, Anton. *Albert Einstein: A Biographical Portrait*. New York: Thornton Butterworth Ltd., 1931.
- ROBERTSON John. *Aydınlanma: Kısa Bir Giriş*. Trc. Mustafa Kemal Sağlam.

Ankara: Pruva Yay., Ankara 2019.

ROONEY, Anne. *Kendi Sözleriyle Einstein*. Trc. Deniz Candaş. Ankara: Akılçelen, 2017.

SPINOZA. *Ethica*. Trc. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Kabalcı, 2013.

STANNARD, Russell. *Yeni 1000 Yılda Tanrı*. Trc. Atalay Atabek. İstanbul: Gelenek, 2002.

STUERMANN, Walter E. "God Does Not Play Dice: Einstein and Religion". *Journal of Bible and Religion* 28/4 (1960): 399-406.

TIPPETT, Krista. "Einstein'ın Tanrısı". *Einstein'ın Tanrısı*. Trc. Gizem Aldoğan. İstanbul: H2O, 2016.

TIPPETT, Krista. "Giriş". *Einstein'ın Tanrısı*. Trc. Gizem Aldoğan. İstanbul: H2O, 2016.

URSIC, Marco. "Einstein on Religion and Science". *Synthesis Philosophica* 21/2 (2006): 267-283.

WEINERT, Friedel. "Einstein and Kant". *Philosophy* 80/314 (2005): 585-593.

A FAITHFULL REASON FROM REASONABLE FAITH: EINSTEIN'S CONCEPT OF GOD IN DEISM AND PANTEISM CONTEXT*

© Hakan HEMŞİNLİ^a

© Zehra ORUK AKMAN^b

Extended Abstract

Although Albert Einstein is more known for being a physicist, he has also expressed his thoughts on many other areas in the social and human events of his time. His approach to social events, his assessment of religious phenomena, his analysis of the differences of opinion in ideology, represent his versatile personality. At the beginning of his science career, some metaphysical postulates which are based on his studies show how his thoughts on physics and beyond are subject to each other. Einstein thinks that there is a superior intellect that manifests in the universe which has been a source of motivation for many years in the study of scientists such as Newton and Kepler. He asserts that he had a similar divine inspiration in his scientific studies. Indeed, Einstein often speaks of a divine being and some mysterious situations in his speeches and writings. With emphasizing his piety, he implies that actual piety is "knowing God". With the influence of the Jewish tradition in which he was born in, he first encountered understanding of God which is offered by Judaism, a theistic religion. This current state has serious impacts on his approach to God and science. His approach to the universe and social phenomena is shaped by the effect of this tradition and upbringing, which he benefits from, so a kind of God image has begun to appear in his mind. His approach to the universe and social phenomena is shaped by the effect of this tradition. So, a kind of God concept has begun to appear in his mind. The concept in his mind has become more evident with

---

* This work has been derived partially from one of the author's master thesis entitled "Albert Einstein's Conception of God and Religion" but different results have been reached.

^a Asst. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, hakanhemsinli@hotmail.com

^b Master Student, Van Yüzüncü Yıl University, zhr_ork@hotmail.com

the influence of his scientific studies and his innovative ideas about the universe, finally, because of this he has digressed from the Jewish God concept in which he had been connected then evolved in a different direction. Einstein frequently referred to Maimonides and Spinoza who were accused of infidelity. during their lifetime and were alleged to have an unusual sense of spirituality. The impacts of those philosophers are quite great about his conception. Einstein does not explicitly state that his conceptions of God is placed under theism, deism, pantheism, panentheism, atheism, or agnosticism. Rather, he states that he is not close to any of these thoughts. The relationship which he established between God and the universe becomes an issue that puts him in paradoxes and causes difficult problems to overcome. As a matter of fact, Einstein introduces a theory within the framework of the only system underlying his approach to the universe and his understanding of the perfect order. This theory that is named as *Unified Field Theory* allows the universe to function like a mechanism. In the formation of this theory, Einstein has benefited from the monotheistic God in the Judaistic tradition. However, it is not possible for the God which envisioned by Einstein. to intervene directly in the universe Nevertheless, it would not be correct to interpret that Einstein did not have any divine beliefs. He has talked about the existence of a remarkable aesthetic harmony in the perfect order (universe) and a latent state that he feels exists behind the functioning reasonable system, given signals that he is not far from metaphysics. For all that, he does not attempt to explain the ambiguity of the origin of the universe based on the creationism of God. He states that the universe is not fully understood yet, and if it was created by God, then His purpose would be to make it incomprehensible. Interestingly, Einstein had a divine belief in the cosmological order behind his expressions of "God does not dice with the universe", which he said against the quantum mechanics that emerged during his lifetime, acting from the presumption that the movements of beings were random. However, when the content of his belief is examined, it is understood that Einstein follows a path different from Judaism as he frequently stated in his own statements. For Einstein, Judaism is not more than just a cultural state and sometimes a political phenomenon. According to him, the belief in the personal God eliminates the deprivation from an experimental perspective by meeting the metaphysical needs of people. With the influence of Newton's *Principle of Causality*, to which he adheres firmly, it comes to mind whether he accept the view of a deistic God, who does not need rituals such as prayer, worship, and does not intervene with the universe that is a common approach among scientists of his time. In

---

addition to this, Einstein described his god as the god of Spinoza, who he frequently referred to in his own statements and regarded him as his teacher. Should Einstein's thought be considered with a similar approach, based on Spinoza's view of God, who was also accused of this belief in his time and interpreted as a pantheist and panentheist today? This would be to accept that Einstein saw the universe as identical with God. However, in his statements, Einstein speaks of a mystery that he believes exists in the essence and beyond of the universe and that he enjoys experiencing it. His similar statements detract him from being interpreted within the framework of atheism or agnosticism, although he has declared that he is an agnostic towards God, he probably meant the nature of God's existence. For this reason, it would be more accurate to explain Einstein's understanding of God in a different manner, rather than reducing it to a single concept. In this study, firstly, it will be emphasized, although Einstein has a Jewish identity in a cultural sense, he does not accept the concept of personal God as described in theistic religions. Subsequently it will be evaluated whether he accepts a deistic God in terms of his physicist aspect. Then, Spinoza's influence on Einstein will be examined through relationship which established by Einstein between nature and God. In addition, it will be traced that how the rational belief which started with Maimonides transformed into a faithful mind in Einstein's thoughts through Spinoza.

Keywords: Philosophy of Religion, God, Einstein, Spinoza, Moses Maimonides, Deism, Pantheism.

